

ਫੈਲੂ ਸੂਫੀਆਂ

ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ

ਫੈਲਸੂਫ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਨਾਂ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਿਸੰਦਿਆਂ ਦੁਰਮਤ ਵੰਞੇ ਮਿਤਰ ਅਸਾਡੇ ਸੇਈ॥ ਮਹਲਾ ੫॥

ਧਿਆਨ

ਮੇਰੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਫੇਰ ਛਪਣ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਅੱਖਰ ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਬੀੜਨ ਲੱਗਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਲੇਖ ਮੈਂ ਲੰਦਨੋਂ ਛਪਦੇ ਹਫ਼ਤੇਵਾਰ ਅਖ਼ਬਾਰ *ਪੰਜਾਬੀ ਦਰਪਣ* ਲਈ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਇਹ ਨਾਲੇ ਨਾਲ *ਪ੍ਰੀਤ ਲੜੀ* ਚ ਵੀ ਛਪਦੇ ਰਹੇ। ਕਾਲਮ ਦਾ ਨਾਂ ਫੈਲਸੂਫੀਆਂ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਾਲਮ ਲਿਖਣ ਦੀ ਬਾਨੂ ਲਿਖਾਰੀ ਲਈ ਘਾਤਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫੇਰ ਮੈਂ ਨਸਰ ਤਾਂ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਕਾਲਮਨਵੀਸੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਏਨੇ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਅਪਣਾ ਲਿਖਿਆ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕਈ ਥਾਈਂ ਮੈਨੂੰ ਸੰਘ ਆਈ। ਮੈਨੂੰ ਅਜਾਈਂ ਅਲੰਕਾਰਕ ਲਫਜ਼ ਵਰਤਣ ਦਾ ਮੋਹ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਅਸਰ ਏਨਾ ਹੈ ਕਿ ਫਿਕਰਾ ਸੋਚਿਆ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ। ਇਹ ਔਗੁਣ ਮੇਰੀ ਹੁਣ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਘਟ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਧੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹ ਗੁਰ ਮੈਂ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਮੁੜ ਟਾਈਪ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਧਿਆਨ ਰਖਦਿਆਂ ਸੁਧਾਈ ਕਰਦਾ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਸੋਚ ਨਿਤ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਏਨੇ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਮੁੜ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਤਾਂ ਕਈ ਥਾਈਂ ਗੱਲ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ; ਕਈ ਥਾਈਂ ਬੇਸੁਰੀ ਜਾਣਦਿਆਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲੀ। ਮੇਰਾ ਲੇਖਾ ਉਸ ਰੂਸੀ ਵਾਲਾ ਹੋ ਗਿਐ, ਜਿਹਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ - ਮੇਰੀ ਅਪਣੀ ਰਾਏ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਨਹੀਂ! ਮੈਨੂੰ ਸੁਕਰਾਤ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦੀ: ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕੁਛ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਟਾਈਪ ਦਾ ਪੁੱਠਾ ਲੱਲਾ ਮੰਗਤ ਰਾਏ ਭਾਰਦਵਾਜ਼ ਨੇ ਘੜ ਕੇ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਹਵਾਲੇ ਮੈਂ ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੰਜੋਏ ਲੋਕਗੀਤਾਂ ਚੋਂ ਲਏ ਹਨ ਤੇ ਕੁਝ ਹਵਾਲੇ ਗੋਤਮ ਸਚਦੇਵ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਮਿਲੇ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਦੇਣਦਾਰ ਹਾਂ। ਇਤੀਸ਼ੀ। - ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ

ਚਿਣਾਈ

/ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ /ਪੁੱਠਾ ਲੱਲਾ /ਸ਼ਬਦ ਅੰਬੀ /ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਰੁਮਾਂਸ /ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਸਵੀਰ /ਕਵੀਉਵਾਚ
/ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਸੁਪਨਾ /ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਆਸੀ ਕਵਿਤਾ /ਪਾਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ /ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਾਹ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ /ਇਨਸਾਨੀ ਜਿਸਮ ਦਾ
ਜਸ਼ਨ /ਬਾਰੀ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੀ ਔਰਤ /ਫ਼ਰੇਮ ਕੀਤਾ ਵਕਤ /ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦਿਆਂ /ਰਾਜ ਕਪੂਰ /ਲਿਖਿਆ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ
/ਸਾਉਥਾਲ /ਚਿੱਠੀਆਂ

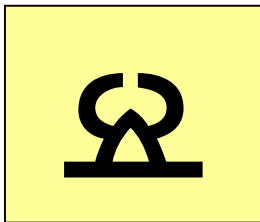
ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ

ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਤੇ ਵੀ ਰਹੇ, ਇਹ ਏਸ ਧਰਤੀ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਕਲਚਰ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਹੈ। ਫੈਲਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹਨੇ ਪੁੱਠਾ ਲੱਲਾ ਪਾ ਕੇ 'ਸ਼ਰਾਰਤ' ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਗੱਦ ਵਿਚ ਕੀਮਤੀ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਿਧਾ ਹੈ - ਇਨਸਾਈਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਾਸਾ ਤੇ ਗੁੱਝੀਆਂ ਚੋਟਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ; ਪਰ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਭਾਵੁਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਚੰਦਨ ਨੇ ਇਸ ਵਿਧਾ ਚ ਹੱਸਦਿਆਂ-ਖੇਡਦਿਆਂ ਸੰਜੀਦਾ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਇਹਦੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਹੈ। ਚੰਦਨ ਨੇ ਅਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਛਾਂਹ ਤਕ ਵਾਚਿਆ ਤੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਅੰਦਰ ਪੁਰਾਣਾ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਇਹਦੀ ਸੋਚ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਦਸਦੀ ਹੈ। ਇਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਐਸੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਧੁਨੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹਦੀ ਲਿਖਤ ਸਘਨ ਤੇ ਡੂੰਘੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਵੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚ-ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਤੁਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ। ਇਹਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇ ਆਮ-ਜਿਹੇ ਹਨ, ਪਰ

ਇਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਨ। ਇਹ ਆਮ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਜਕ ਹੈ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ। ਇਹਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਸੀ। ਚੰਦਨ ਅਜੇਹੀ ਗੱਦ ਰਚ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਦਾ ਹਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਜਾਨਲੇਵਾ ਬੀਮਾਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ (1932-1994) ਨੇ ਫੈਲਸੂਫੀਆਂ ਕਿਤਾਬ ਬਾਬਤ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੋਲੋਂ ਮਾਰਚ 1993 ਵਿਚ ਟੇਪ ਕਰਵਾਈਆਂ ਸਨ।

ਪੁੱਠਾ ਲੱਲਾ

ਜਦ ਮੈਂ ਫੈਲਸੂਫੀਆਂ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਬਿਨਾਂ ਸੋਚਿਆਂ ਹੀ ਸ਼ਰਾਰਤਨ ਦੂਜਾ ਅੱਖਰ ਪੁੱਠਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਈ ਪਾਠਕ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਲੱਲਾ ਪੁੱਠਾ ਕਿਉਂ ਹੈ; ਕਈ ਇਹਨੂੰ ਛਾਪੇ ਦੀ ਗ਼ਲਤੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਮਸਲ੍ਹਾ ਬੜਾ ਗੰਭੀਰ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਮਗਰੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਲੱਲਾ ਪੁੱਠਾ ਕਿਉਂ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਅਪਣੇ ਜੇ ਕੋਈ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰੇ, ਅੱਗੋਂ ਜਣਿਆਂ ਨੂੰ ਜਚੇ ਤਾਂ ਸਹੀ, ਪਰ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਜੀਅ ਨਾ ਕਰੇ; ਤਾਂ ਬੰਦੇ ਹਿਕਾਰਤ ਨਾਲ, ਕਦੇ ਖਿੰਝ ਕੇ, ਕਦੇ ਮਜ਼ਾਕ ਨਾਲ ਸਿਆਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਮਾਰੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ - ਸਾਲਾ, ਫੈਲਸੂਫੀਆਂ ਦਾ! ਫੈਲਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲਫਜ਼ ਲਭਣਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਇਹਦੀ ਜੜ੍ਹ ਯੂਨਾਨੀ ਲਫਜ਼ ਫਿਲੋਸੋਫੀ ਨਾਲ ਜਾ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਜਿਹਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ - ਅਕਲ ਦੇਸਤੀ। ਫਲਸਫੀ ਅਕਲ ਦੇਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਲਫਜ਼ ਪੰਜਾਬ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਫੈਲਸੂਫ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਈ ਫਲਸਫੀ ਅਕਲ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫੈਲਸੂਫੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਿਆਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੋਣ। ਇਹ ਮੂਰਖਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੱਪਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਫੈਲਸੂਫੀਆਂ ਆਖੀਦਾ ਹੈ। ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਹੈ - ਦਰਸ਼ਨ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਧਾਤੂ ਦਰਸ ਯਾਨੀ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਰਾ ਦੇਖਣਾ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਚ 'ਸੀ' ਜਾਂ 'ਲੁਕ') ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਅੰਤਰ-ਦਰਸ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਬਾਤ ਫੈਲਸੂਫੀਆਂ ਚ ਹੈ, ਉਹ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਜਾਂ ਫਾਰਸੀ-ਅਰਬੀ? ਇਹ ਇਕਪਾਸੜ ਬਹਿਸ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਜਿਥੇ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਹ ਸਾਡੇ ਦਿਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਵੀ। ਫਾਰਸੀ-ਅਰਬੀ ਦੇ ਕਈ ਲਫਜ਼ ਸਾਡੀ ਬੋਲੀ ਚ ਏਨੇ ਰਚਮਿਚ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਜਦ ਕੋਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਓਪਰੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਬੜੀ ਬੇਸੁਆਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਪੰਜਾਬੀ ਇਕ ਬੋਲੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ ਉਠਾਲ ਸਕਦੇ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹਨ; ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲਹੌਰ ਬੈਠੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਸਾਨੂੰ ਉਰਦੂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸਾਵਾਂਪਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਚੇਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਕੰਮ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਗੱਲ ਤਾਂ ਪੁੱਠੇ ਲੱਲੇ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਤਕ। ਗੱਲਾਂ ਚੋਂ ਗੱਲਾਂ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਫੈਲਸੂਫੀਆਂ ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ।

ਕੋਈ ਅਗਲਾ ਪੁੱਠਾ ਸਵਾਲ ਇਹ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫੈਲਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚ ਲੱਲਾ ਹੀ ਕਿਉਂ ਪੁੱਠਾ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਅੱਖਰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਇਹ ਮਸਲ੍ਹਾ ਦਰਅਸਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ (ਵਿਯੂਅਲ) ਕਲਾ ਦਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਦੂਸਰੇ ਅੱਖਰ ਸਿੱਧੇ-ਪੁੱਠੇ ਕਰ ਕੇ ਦੇਖ ਲਉ, ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਚਣਗੇ ਨਹੀਂ। ਹੋਰਨਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਲਗ-ਮਾਤਰ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅੱਖਰ ਪੁੱਠਾ ਕਰਨ

ਨਾਲ ਲਗ-ਮਾਤਰ ਵੀ ਪੁੱਠੀ ਹੋਏਗੀ ਤੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਵਿਗੜ ਜਾਏਗੀ। ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਦਾ ਬੜਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਦ ਮੈਨੂੰ ਵਾਦੀ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਲਤੀਫੇ ਬੜੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਲੋਕਗੀਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਚ ਸਕੇ। ਅਪਣੀ ਬੋਲੀ ਹੈ: ਕੀ ਲੈ ਲਿਆ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾ ਕੇ ਲਾ ਲਾ ਲਾ ਹੋ ਗਈ ਮਿਤਰਾ। ਕਿਸੇ ਸੰਰਚਨੀਏ ਨੇ ਇਸ ਬੋਲੀ ਦੀ ਰਮਜ਼ਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਲ ਅੱਠ ਲੱਲੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਲੱਲਿਆਂ ਦਾ ਪੈਰਾਡਾਈਮ ਭਾਰੂ ਹੈ। ਜਦ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਹੂਲਾ ਉਤਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਤੀਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਫੈਲਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਪੁੱਠੇ ਲੱਲੇ ਦਾ ਸੰਰਚਨੀ ਵਿਸਲਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦਾ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਇਰਾਦਾ ਨਹੀਂ। ਹਾਂ, ਏਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਲੀਹ ਤੋਂ ਹਟਵੀਂ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਤ ਵਰਤੋਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੇ ਗਿੱਝੇ ਹੋਏ ਲੋਕ ਉਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੁਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਾਂ ਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯੂਰਪੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਕੰਕਰੀਟ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਹ ਕਾਰੀਗਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਚਮਗਿੱਦਤ ਪੁੱਠਾ ਲਟਕਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਬੱਚਾ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਦਾਈ ਉਹਨੂੰ ਪੁੱਠਾ ਕਰਕੇ ਰੁਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਾਲਿਮ ਕਾਫ਼ਿਰਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਠਾ ਲਟਕਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਅਗਲਾ ਸਵਾਲ ਹੈ: ਪੁੱਠਾ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਕੀ? ਜੇ ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸਿੱਧੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਲਈ ਪੁੱਠੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਦੂਰ ਕੀ ਜਾਣਾ। ਆਮ ਸਿੱਖ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕੂਕੇ ਪੁੱਠੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਕੂਕੇ ਆਖਦੇ ਹਨ ਸਿੱਖ ਪੁੱਠੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਦੋਸਤ ਕਵੀ ਅਜਮੇਰ ਰੋਡੇ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਗਦੇ ਕੋਲੇ ਨੂੰ ਤਲੀ 'ਤੇ ਰਖ ਕੇ ਵੇਖੋ ਸੁਣਾਉਂਦਾ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਦਗਦੇ ਕੋਲੇ ਨੂੰ ਤਲੀ 'ਤੇ ਰਖ ਕੇ ਵੇਖੋ
ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ ਤੁਹਾਡਾ ਹੱਥ ਨਾ ਜਲੇ
ਸੂਰਜ ਜੋ ਅਸੰਖਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ
ਰੋਜ਼ ਨੇਮ ਨਾਲ ਚੜ੍ਹਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ
ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ ਕਲ੍ਹ ਨੂੰ ਨਾ ਚੜ੍ਹੇ
ਮੇਜ਼ ਜੋ ਇਸ ਪਲ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ
ਧਰਤੀ ਦੀ ਕਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਜਕੜਿਆ
ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ ਅਗਲੇ ਪਲ
ਉਡ ਕੇ ਛੱਤ ਨਾਲ ਜਾ ਲੱਗੇ।
? ਬੇਬਵੀਆਂ
ਬੇਬਵੀਆਂ ਹੀ ਸਹੀ
ਮੇਰੀ ਸੋਚ ਤਾਂ ਇਸ ਪਲ
ਸੂਰਜ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਣੇ ਮੁਨਕਰ ਹੋਈ ਹੈ
ਤੇ ਖੰਡ ਮੰਡਲਾਂ ਵਿਚ ਟੁੱਟਦੇ ਤਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਬੈਠ
ਲੀਕਾਂ ਪਾਈਆਂ ਹਨ
ਨਹੀਂ ਅਸੰਭਵ ਨਹੀਂ
ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਕਿੰਤੂ ਕਰਨਾ
ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਹੀ ਭਾਣਾ ਮੰਨੀ ਬੈਠੇ ਹੋ
ਹੁਕਮੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਤੁਰ ਕੇ ਤਾਂ ਵੇਖੋ
ਦਗਦੇ ਕੋਲੇ ਨੂੰ ਤਲੀ 'ਤੇ ਰਖ ਕੇ ਤਾਂ ਵੇਖੋ

ਸ਼ੇਖ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਸਾਡੇ ਪਹਿਲੇ ਵੱਡੇ ਕਵੀ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਰਮਾਇਆ ਸੀ - ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂੰ ਅਕਲਿ ਲਤੀਫੁ ਕਾਲੇ ਲਿਖੁ ਨਾ ਲੇਖ। - ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂੰ ਅਕਲ ਲਤੀਫ ਪੁੱਠੇ ਲਿਖ ਨਾ ਲੇਖ; ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਪੁੱਠਾ ਲੱਲਾ ਨਾ ਪਾਉਂਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਫੈਲਸੂਫੀਆਂ ਲਿਖਦਾ।

ਸ਼ਬਦ ਅੰਬੀ

ਬਾਵਨ ਅਫਰ ਲੋਕ ਤੂੰ ਸਭ ਕਛੁ ਇਨਹੀ ਮਾਹਿ। - ਕਬੀਰ

Every thing exists in the word. - Pablo Neruda

ਸ਼ਬਦ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ। ਇੰਜਨ ਦੀ ਈਜਾਦ, ਚੰਨ ਉੱਤੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਤੇ ਬਣਾਉਣੀ ਜੀਨ Gene ਦੀ ਕਾਢ ਤੇ ਹੋਰ ਸਭ ਕਾਢਾਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਤੋਂ ਹੋਚ ਹਨ। ਬੋਲੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਅਨੰਤ ਮਾਲਾ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਸਾਡੀ ਗੱਲ ਸੁਣਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਬੰਦੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਇਕਰਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਗੁਨਾਹ ਦਾ ਇਕਬਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਦ ਜਾਂ ਧੁਨੀ ਸੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੀ ਧੁਨੀ ਹੈ। ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ, ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਤੇ ਮਨੁਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਬਦ 'ਸ਼ਬਦ' ਧੁਨੀ ਵਜੋਂ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ: ਸ਼ਬਦੁ ਗੁਰੂ। ਨਾਮ, ਗੁਰੂ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਕੁੰਜੀਆਂ ਹਨ:

ਇਸ ਜਗੁ ਮਹਿ ਸ਼ਬਦੁ ਕਰਣੀ ਹੈ ਸਾਰੁ।
ਬਿਨ ਸ਼ਬਦੈ ਹੋਰੁ ਮੋਹੁ ਗੁਬਾਰੁ॥
ਸ਼ਬਦੈ ਨਾਮੁ ਰਖੈ ਉਰਿਧਾਰਿ।
ਸ਼ਬਦੈ ਗਤਿ ਮਤਿ ਮੋਖ ਦੁਆਰ॥
- ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਮਹਲਾ ॥੧॥

ਨਾਨਕ ਜਿਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਸ਼ਬਦ ਮੋਖ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਇਸ ਲੋਕ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਸ਼ਬਦ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਪਿਆਰਾ ਲੱਗਦਾ ਹੋਏਗਾ - ਸਾਵਣ ਜਾਂ ਰੁਣਝੁਣ?

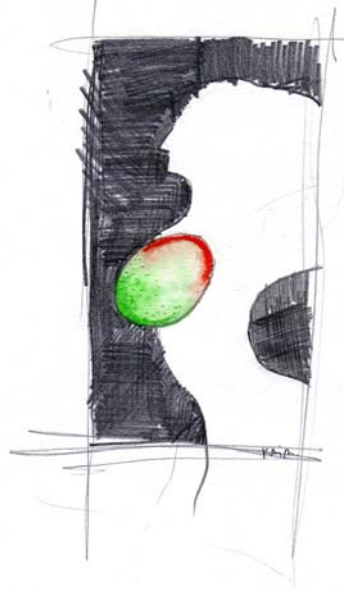
ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਹੜਾ ਸ਼ਬਦ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪਿਆਰਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ? ਇਹ ਸਵਾਲ ਜਿੰਨਾ ਸੌਖਾ ਹੈ, ਇਹਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ ਓਨਾ ਹੀ ਔਖਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਸਵਾਲ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੁੱਛੋ, ਅਪਣੇ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛੋ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਇਹ ਖੇਡ ਖੇਡਦਿਆਂ ਤੁਸੀਂ ਅਪਣੀ ਰੂਹ ਦੇ ਏਨਾ ਨੇੜੇ ਹੋ ਜਾਉਗੇ, ਜਿੰਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਹੋਣੇ। ਰੂਹ ਨੂੰ ਜਗਾਉ। ਖਵਰੇ ਅੱਗੋਂ ਇਹ ਵਾਹ ਸੱਜਣ ਆਖ ਤੁਹਾਡੀ ਬਾਂਹ ਪਕੜ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਵੀਂ ਦੁਨੀਆ ਵਲ ਲੈ ਖੜੋ।

ਸਾਡਾ ਮਨ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸੁਰ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਬੋਲ ਦੇ ਉਚਰਨ ਨਾਲ, ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਜਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਮਨ ਦੀਆਂ ਤਰਬਾਂ ਛਿੜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਉਸ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਰੰਗ ਭਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਤੋਂ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਣਜਾਣ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਉਹ ਰੰਗ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਲੇ ਕੋਈ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜਿੰਨੇ ਜੀਵ, ਓਨੇ ਰੰਗ। ਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਉ। ਜਾਗਣਾ ਇੱਕੋ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਪਰ ਜਾਗੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪਾਰਾਵਾਰ ਨਹੀਂ। ਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਤ ਦਾ ਸੂਰਜ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਨੈਣਾਂ ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਮੰਗਦਾ ਹੈ।

ਵਿਟਗੈਨਸਟਾਈਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ - ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਚਿਤਵਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕੋਈ ਨੁਹਾਰ ਚਿਤਵਣੀ। - ਸ਼ਬਦ ਬਣੀ-ਸੁਆਰੀ ਪੱਕੀ ਇਟ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਿਣਾਈ ਨਾਲ ਸੁਹਣੀ ਇਮਾਰਤ ਉਸਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਇਸ ਇਮਾਰਤ ਵਿਚ ਘਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਏਹਾ ਮੇਰਾ ਘਰ ਹੈ।

ਮੇਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ - ਅੰਬੀ। ਇਨਸਾਨ ਨੇ ਆਦਿਕਾਲ ਤੋਂ ਅਸੰਖ ਵਾਰ ਅੰਬੀ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ, ਫੁਹਿਆ, ਹੱਥ ਚ ਲਿਆ, ਸੁੰਘਿਆ, ਚੁਪਿਆ ਤੇ ਖਾਧਾ ਹੋਏਗਾ। ਇਹ ਚਾਰੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਲਹੂ-ਮਾਸ ਹਨ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਉਚਰਿਆਂ ਪੰਜਵੀਂ ਹਿੱਸ ਜਾਗਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਧੁਨੀ ਇਹਦੀ ਰੂਹ ਹੈ। ਇਹ ਧੁਨੀ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਉੜਾ ਉਠ, ਐੜਾ ਅੰਬ ਸਿਖਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਸਕੂਲ ਦੀ ਘੰਟੀ ਜਾਂ ਜਲਤਰੰਗ ਵਾਂਗ ਵੱਜਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਯਾਦਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਤਰਬਾਂ ਤਰੰਗਾਂ ਛਿੜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ - ਚੇਤਰ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਹੈ। ਲੁੰਈਂ ਫੁਟ ਰਹੀ ਹੈ। ਰੁੱਤ ਬਦਲ ਰਹੀ

ਹੈ। ਹਵਾ ਅੰਬੀਆਂ ਦੇ ਬੂਰ ਨਾਲ ਰਸੀ ਪਈ ਹੈ। ਨਿੱਕਾ ਨਿੱਕਾ ਦਿਲ ਖੁੱਸਦਾ ਹੈ। ਛੋਟੀ ਸਕੂਲੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਦੇ ਪਰਚੇ ਪੈਣੇ ਹਨ।

ਪੈਨਸਿਲ ਨਾਲ ਵਾਹੇ ਇਹ ਤੇ ਹੋਰ ਚਿਤ੍ਰ ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰ ਖਾਨ ਗੁਨੇਰ ਦੀ ਕਿਰਤ ਹੈ

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਆਮਰ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਗਸਿਆ ਸ਼ਬਦ ਅੰਬੀ ਸਾਨੂੰ ਅਪਣੀ ਬੋਲੀ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਜੋ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ, ਉਹ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਮੈਂ ਆਪ ਨਹੀਂ ਘੜਿਆ, ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਮੇਰਾ ਅਪਣਾ ਹੈ। ਇਹਦੀ ਚੋਣ ਵੀ ਮੇਰੀ ਅਪਣੀ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਜੋ ਮਾਅਨੀ ਇਹ ਲੇਖ ਲਿਖਦਿਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਮੁੜ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ। ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਜੇ ਕਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਐਸਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ।

ਸ਼ਬਦ
ਲਹੂ ਵਿਚ ਜਨਮਿਆ
ਧੜਕਦਾ ਅੰਧਕਾਰੇ ਜਿਸਮ ਵਿਚ ਵਿਗਸਿਆ
ਤੇ ਹੋਠਾਂ ਤੇ ਮੂੰਹ ਥਾਣੀਂ ਪਰਵਾਜ਼ ਭਰੀ।
ਭਰੇ ਪੂਰੇ ਇਨਸਾਨੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਆਈ
ਬੋਲੀ ਵਾਲਾਂ ਦੇ ਸਿਰੇ ਤਕ ਅੱਪੜਦੀ ਹੈ
ਮੂੰਹ ਬੋਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬੁੱਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਹਿੱਲਦੇ
ਅਚਾਨਕ ਅੱਖਾਂ ਸ਼ਬਦ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
ਸ਼ਬਦ ਕੱਚ ਨੂੰ ਕੱਚ, ਲਹੂ ਨੂੰ ਲਹੂ
ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। - ਪਾਬਲੋ ਨਰੂਦਾ

ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਇਹਦੇ ਅਤੀਤ ਦਾ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਆਖਦਾ ਹੈ - ਵਰਤਮਾਨ ਉਹ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਹੁਣ ਹੈ; ਸਗੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ, ਵਾਪਰਨ ਵਾਲਾ ਪਲ ਵਰਤਮਾਨ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇਸ ਬੋਧੀ ਧਾਰਣਾ ਵਿਚ ਅਤੀਤ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦਾ ਉਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਜੰਮ ਰਹੇ ਬੱਚੇ ਤੇ ਪ੍ਰਸੂਤ ਪੀੜਾ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਰਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੱਚਾ ਬੋਲਣ ਸਿੱਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਖਦਾ ਤੇ ਪਛਾਣਦਾ ਹੈ। ਦੇਖਣ ਨਾਲ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਥਾਂ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਸ਼ਬਦ ਕਦੇ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਝੁਠਲਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਹਾਂ: ਅਸੀਂ ਜੋ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਜੋ ਜਾਣਦੇ

ਹਾਂ, ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਦੇ ਵੀ ਤੈਅ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਸੀਂ ਸੂਰਜ ਅਸਤ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਧਰਤੀ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਗਿਆਨ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਆਪਸ ਚ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਦਰਸ ਵਿਚਾਲੇ ਸਦਾ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਖੱਪੇ ਬਾਰੇ ਅੱਤਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਰੈਨੇ ਮੈਗਰਿਟ ਦੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਹੈ: ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਕੁੰਜੀ। ਘੋੜੇ ਦੀ ਵਾਹੀ ਸ਼ਕਲ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ: ਦਰਵਾਜ਼ਾ। ਘੜੀ ਹੇਠਾਂ ਹਵਾ, ਜਗ ਹੇਠਾਂ ਪੰਛੀ ਅਤੇ ਸੂਟਕੇਸ ਹੇਠਾਂ ਝੋਲਾ। (ਜੌਨ ਬਰਜਰ, *ਵੇਅਜ਼ ਆੱਵ ਸੀਇੰਗ*, ਲੰਦਨ, 1972)

ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਅੰਬ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਾਗਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਘੋੜਾ ਘੋੜਾ ਹੀ ਹੋਏਗਾ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਉਸ ਸਕੂਲ ਮਾਸਟਰ ਦੇ ਆਖਣ ਵਾਂਗ ਘੋਆ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਤਾੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲ ਸਕਦਾ। ਅੰਬੀ ਨੂੰ ਅੰਬੀ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਅੰਬੀ ਹੀ ਹੈ।

ਅੰਬੀ ਦੀ ਧੂਨੀ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ, ਅੰਬੀ ਦਾ ਸਦੀਆਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਸ਼ੀਦ ਹੋਇਆ ਸੁਣੀਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਦਕਾ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਜਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਮਾਜੀ ਕਾਰਜ ਇਹਦੀ ਧੂਨੀ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਅੰਬੀ ਬੋਲਿਆਂ ਇਹਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਕਾਰਜ ਤੈਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਕੀ ਹੈ? ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਤੇ ਸ਼ੈਆਂ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਗਾਈਡ ਕਰਦਾ ਹੈ। (ਫ਼. ਮਿਖਾਈਲੋਫ਼, *ਦ' ਰਿਡਲ ਆੱਵ ਦ' ਸੈਲਫ਼*, ਮਾਸਕੋ, 1980)

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਹਥਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਥਿਆਰ ਕਾਹਦੇ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ? ਅਪਣੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਲਈ ਤੇ/ਜਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਕੌਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਖੋਹਣ ਵਾਲਾ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਵੀ ਤਾਂ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਵੈਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਹਰ ਸ਼ੈਅ ਭਿੱਟ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਕ ਸਾਰੇ ਜਾਬਰ ਇੰਜ ਹੀ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਜਾਬਰਾਂ ਦੇ ਵਰਤੋ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇੱਕੋ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ - ਅੰਬੀ।

ਕੀ ਸ਼ਬਦ ਅੰਬੀ ਚੁਪਣ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਗਦਰਾਏ ਗੂੜ੍ਹੇ ਹਰੇ ਜਾਂ ਸੰਧੂਰੀ ਰੰਗ ਦੇ ਮਿੱਠੇ ਫਲ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ? ਪਰਦੇਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਖਾਸਕਰ ਦੁਆਬੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਅੰਬੀ ਦਾ ਅਨੋਖਾ ਮੁਕਾਮ ਹੈ - ਛੱਡ ਕੇ ਦੇਸ ਦੁਆਬਾ ਅੰਬੀਆਂ ਨੂੰ ਤਰਸੇਂਗੀ। - ਦੇਸ ਦੁਆਬਾ ਛੱਡ ਕੇ ਬੰਦਾ ਨਿਰੀਆਂ ਅੰਬੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤਰਸਦਾ - ਬਾਗੀਂ ਅੰਬੀਆਂ ਪੱਕੀਆਂ...।

ਪਰਦੇਸੀਆਂ ਲਈ ਅੰਬੀ ਬੇਵਤਨੀ, ਤਰਸੇਵੇਂ ਤੇ ਸ਼ੈਆਂ (ਜਿਵੇਂ ਧੁੱਪ) ਖੁੱਸ ਜਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਹ ਫਲ ਭਾਵੇਂ ਵਰਜਿਤ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਅਸਵੀਕ੍ਰਿਤ (ਡੀਨਾਈਡ) ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ:

ਬਾਗੀਂ ਮੋਰ ਬੋਲੇ ਦਿਲ ਖੁੱਸਦਾ ਪਿਆ
ਕਿਥੇ ਅੰਬਾਂ ਦਾ ਹੈ ਬੂਰ ਇਹੋ ਲਭਦਾ ਚਿਹਾ

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਇੱਕੋ-ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਬੋਲੀ ਮੈਨੂੰ ਰਿਜ਼ਕ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਉਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਏਨੀ ਓਪਰੀ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ। ਇਸ ਵਰ੍ਹੇ (1990) ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਜਨੀਵਾ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਧਾਮੀ ਕੋਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ - ਤੁਹਾਡਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰਾ ਸ਼ਬਦ ਕਿਹੜਾ ਹੈ? - ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਿਨਾਂ ਸੋਚਿਆਂ ਆਖਿਆ - ਤੂੰ। - ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਾਕ ਲੈ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਣਾਇਆ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਈ। ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਮੇਰੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹਨ - ਗੁੜ੍ਹਤੀ, ਸੱਧਰ, ਅਲਗੋਜ਼ੇ, ਕਣਕ, ਤ੍ਰਿਕਾਲ ਸੰਧਯਾ, ਸੇਜ, ਅਮ੍ਰਿਤਵੇਲਾ। ਆਦੀਆ ਤੇ ਨੇਹਾ, ਜੋ ਮੇਰੀਆਂ ਧੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਕਿਸੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਚਿਣੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦ (ਕੋਲਰਿਜ਼ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਦੱਸੀ ਸੀ - The best possible words in the best possible order):

ਯਾਦ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਨੀਲੀ ਤਿਤਲੀ
ਪਲਕਾਂ 'ਤੇ ਜੋ ਆ ਕੇ ਬਹਿੰਦੀ

ਯਾਦਾਂ ਅੰਦਰ ਯਾਦਾਂ ਬੁਣਦੀ
ਯਾਦ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਕੌਲ ਮਹਿੰਦੀ ਦਾ
ਅੰਬ ਦਾ ਬੂਟਾ
ਮੋਰ ਦੀ ਪਾਇਲ
ਚਿੱਟਾ ਹੰਸ ਤੇ ਕਾਲੀ ਬੱਦਲੀ

ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜਿਹਨੂੰ ਸਿਮਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਬੜੇ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਸੀ - ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਲਉ।
- ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਕੀ ਹੈ? ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਸਬਦਿ ਮਿਲਾਵਤਾ ਨਾ ਵੇਛੋੜਾ ਹੋਇ। ਸ਼ਬਦ ਉਚਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਵਿਚ ਢਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਰੁਮਾਂਸ

ਆਉ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਈਏ - ਗ਼ਦਰ ਦੀ ਗੂੰਜ, 1914
ਸ਼ਹੀਦੀ ਹੀ ਜੀਵਨ ਹੈ - ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀ, 1989

ਪੰਜਾਬੀ, ਉਰਦੂ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਦੀ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੀ ਤਰੱਕੀਪਸੰਦ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਤੇ ਲਹੂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵੀ ਸਿਰਾਂ 'ਤੇ ਖੱਫਣ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਮੌਤ ਲਾੜੀ ਨੂੰ ਪਰਨਾਵਣ ਵਰਗੇ ਇਸਤਿਆਰਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ। ਇਹਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਧਰਮ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਸੰਬੋਧ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ; ਪਰ ਬਲੀ ਦਾ ਸੰਬੋਧ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਲੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਤੇ ਜੱਨਤ ਦਾ ਕਈ ਥਾਈਂ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੱਧਾ ਜੱਨਤ ਖੁਦਾ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੱਨਤ ਦੇ ਚਾਰ ਦਰਜੇ ਹਨ: ਪਹਿਲੇ ਵਿਚ ਪੈਗੰਬਰ, ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਈਮਾਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਤੀਜੇ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਵਿਚ ਆਮ ਨੇਕ ਬੰਦੇ (ਸੂਰਾ-ਏ-ਨਿਸਾ 4 - ਆਇਤ 69)। ਖੁਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਤੇ ਮਨਪਸੰਦ ਦੀ ਰੋਜ਼ੀ ਰਿਜ਼ਕ ਦੇਵੇਗਾ ਤੇ ਜੱਨਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਮਿਲੇਗਾ, ਜੋ ਇਸ ਜਹਾਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਹੂਰਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਜੋ ਨਿਗਾਹਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਰਖਦੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। (ਸੂਰਾ-ਏ-ਸਫਾ 3: 37-ਆਇਤਾਂ 48 ਤੇ 49)। ਉਥੇ ਉਹ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਜਾਮ ਝਪਟ ਲਿਆ ਕਰਨਗੇ, ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੀਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਨਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਗੁਨਾਹ ਕੀ ਬਾਤ ਅਤੇ ਮੋਤੀਆਂ ਵਰਗੇ ਲੋਂਡੇ (ਗਿਲਮਾਨ) ਖ਼ਿਦਮਤਗਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਲੇਦੁਆਲੇ ਫਿਰਨਗੇ (ਸੂਰਾ-ਏ-ਤੂਰ 52 - ਆਇਤਾਂ 23 ਤੇ 24)।

ਸੰਨ 1965 ਚ ਹਿੰਦੀ ਚ ਬਣੀ ਸ਼ਹੀਦ ਫਿਲਮ ਚ ਮਨੋਜ ਕੁਮਾਰ
ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਾਂਗ ਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ

ਕਰਾਨ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਲੋਕ ਖੁਦਾ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਜਾਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਬਤ ਇਹ ਆਖਣਾ ਕਿ ਉਹ ਮਰੇ ਹੋਏ ਹਨ; ਉਹ ਮੁਰਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹਨ, ਲੇਕਿਨ ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ (ਸੂਰਾ-ਏ-ਬਕਰਾ 2 - ਆਇਤ 154)। ਉਹ ਖੁਦਾ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਿਜ਼ਕ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੋ ਕੁਝ ਖੁਦਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਫ਼ਜ਼ਲੋਂ ਬਖ਼ਸ਼ ਰਖਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਉਸੇ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ ਹਨ। ਜੋ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਏ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਬਤ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਆਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾ ਕੋਈ ਖ਼ੋਫ਼ ਹੋਏਗਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗ਼ਮਨਾਕ ਹੋਣਗੇ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਖੁਦਾ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਜਾਓ ਜਾਂ ਮਰ ਜਾਓ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਖੁਦਾ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਜ਼ਰੂਰ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਜਾਓਗੇ (ਸੂਰਾ-ਏ-ਆਲੇ ਇਮਰਾਨ 3- ਆਇਤਾਂ 157-158)। ਜੱਨਤ ਵਿਚ ਮੌਤ ਨਹੀਂ। ਉਥੇ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਔਰਤ ਮਰਦ ਦਾ ਸਰੀਰਕ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਭੁੱਖ ਤੇਹ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ। ਸ਼ਰਾਬ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਨਸ਼ਿਉਂ ਬਗ਼ੈਰ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਕ-ਅੱਧ ਵਾਰ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: ਪੀਰ ਪੈਗੰਮਰ ਸਾਲਕ ਸਾਦਕ ਸੁਹਦੇ ਆਉਰ ਸਹੀਦ (ਸਿਰੀ ਅਸਟਪਦੀ, ਪੰਨਾ ੫੩)। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ: ਮੁਰਦਾ ਹੋਇ ਮੁਰੀਦ ਨ ਗਲੀਂ ਹੋਵਣਾ। ਸਬਰ ਸਿਦਕ ਸਹੀਦ ਭਰਮ ਭਉ ਖੋਵਣਾ॥ ਅਥਵਾ ਮੁਰੀਦ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਮ ਭਉ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਬਰ ਸਿਦਕ ਨਾਲ ਆਪਾ ਵਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਗੋਵਾਲੀਏ ਸੰਤ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਨਿਆਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਹੀਦ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਲੋਹੇ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਨਾਲ ਮਰੇ। ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਲੰਮੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸੌ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਵੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਕੋਈ ਵਿਦਵਾਨ ਸੌ ਸਾਖੀ ਨੂੰ ਸਿੱਕੇਬੰਦ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਪਰ ਆਮ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸ਼ਹੀਦ ਕੁਬੇਰ ਤੇ ਭਵਰਲੋਕ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ 'ਜੋ ਚਾਹਦੇ ਸੋ ਪਾਵਦੇ ਹੈਨ'। ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਗੇੜ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹਦੀ ਚੁਰਾਸੀ ਕੱਟੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਸ਼ਹੀਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਚੁਰਾਸੀ ਦੇ ਗੇੜ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਆਖਿਆ ਪਿੱਛੇ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਹੈ।

ਇਕ ਵਾਰ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਗੁਰੂ ਜੀ, ਸ਼ਹੀਦ ਕੌਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਰਮ ਕਰਤੂਤ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸੋ। - ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਉਤਰ ਇਉਂ ਸੀ - ਸਿੱਖੇ, ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਗੁਪਤ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਇਹ ਪੁੱਛ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਛਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਲਿਜੁਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਆਜ਼ਤੀ ਵਾਂਙੂੰ ਅਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਤੋਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸਿੱਖ ਸਿਦਕ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਰਣਭੂਮੀਆਂ ਦਾ ਨਾਇਕ ਹੈ ਤੇ ਭਵਜਲ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਲੋਕੀਂ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਗੇੜ ਵਿਚ ਫਸੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਸਮੇਤ ਅਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਰਲਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਧਰਮ ਸਿਖਾਲ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹੀਦ ਕੁਬੇਰ ਦੀ ਨਗਰੀ ਤੇ ਭਵਲੋਕ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਰ ਇੱਛਾ ਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭੂਤਾਂ ਪ੍ਰੇਤਾਂ, ਰਾਖਸ਼ਾਂ, ਆਦਮੀਆਂ, ਪਸ਼ੂਆਂ, ਸੱਪਾਂ, ਪੰਛੀਆਂ, ਜਖਾਂ, ਗੰਧਰਵਾਂ ਤੇ ਅਪੰਛਰਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਜਮਦੂਤ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਤਾਲ ਤੇ ਵਿਦਿਆਧਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੰਨਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਥਾਣੀਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਦੇਵਤੇ ਭਰਤਖੰਡ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਸੁਰਗਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਦਵੀਆਂ ਉੱਤੇ ਇਸਥਿਤ ਹਨ। ਸ਼ਹੀਦ ਵੀ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ। ਅੰਨ, ਬਸਤਰ ਤੇ ਵਾਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਹਨ। ਉਹ ਸਭ ਦੀਪਾਂ ਤੇ ਖੰਡਾਂ ਦੀ ਸੈਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਗੇੜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਛਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਆਜ਼ਤੀ ਵਾਂਙੂੰ।

ਅੰਜੀਲ ਦੇ 23ਵੇਂ ਭਜਨ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ - ਪ੍ਰਭੂ ਮੇਰਾ ਆਜ਼ਤੀ ਹੈ; ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।

ਇਸ ਸਦੀ ਵਿਚ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਕਈ ਮੌਤ ਜਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੂੰ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਵਡਿਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਬਿਤ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮਕਸਦ ਸੀ।

ਗਾਨੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲਉ ਹੱਥ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦੇ

ਲੜ ਕੇ ਮਰੇ ਜਾਂ ਮਾਰਨੇ ਹਾਰ ਹੋ ਜਾਉ।

ਨਾਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚ ਜਹਾਨ ਰੋਸ਼ਨ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੌਂਕ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾਵਨੇ ਦਾ।

ਪਾ ਲਈਏ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਿੰਘ ਸ਼ੇਰ ਸਜ ਕੇ
ਬਣੀ ਸਿਰ ਸ਼ੇਰਾਂ ਦੀ ਕੀ ਜਾਣਾ ਭੱਜ ਕੇ।

ਅਜੇ ਵੀ ਵਕਤ ਕੁਛ ਲੁਟ ਲੋ ਖਜ਼ਾਨਿਆਂ ਨੂੰ
ਖੁਲ੍ਹਿਆ ਦੁਆਰਾ ਹੈ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦੇ ਪੌਣ ਦਾ।

ਅੰਤ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਵੀਰੋ
ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਹੈ ਚਲੋਣ ਦਾ।

ਕਾਇਰਾਂ ਨੂੰ ਕਲੰਕ ਲੱਗੇ ਸੂਰਮਾ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਵੇ
ਧਾਰ ਲੋ ਇਰਾਦਾ ਵੀਰੋ ਭਾਰਤ ਬਚੋਣ ਦਾ।

- ਸਾਰੇ ਹਵਾਲੇ ਗ਼ਦਰ ਦੀ ਗੂੰਜ ਵਿੱਚੋਂ

ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਦੀ ਅਗਲੀ ਕੜੀ ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਸੀ। ਬੱਬਰਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਦੇਖੀਏ, ਤਾਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਕੜੀ ਹੈ ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮੂਹ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅਟੱਟ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦਾ, ਪਰ ਇਹਨੂੰ ਅਚੇਤਨ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਹਨੇ ਅਪਣੇ ਘਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਤ ਵੇਲੇ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। (ਇਤਾਲਵੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਗਰਾਮਸ਼ੀ ਨੇ ਅਪਣੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ: ਲੋਕ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਵੀ ਆਖਣ ਜਾਂ ਸੋਚਣ, ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਦੀ ਮੇਰੀ ਉੱਕਾ ਹੀ ਕੋਈ ਖਾਹਸ਼ ਨਹੀਂ।) ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜ਼ਾਤੀ ਦਹਿਸ਼ਤਪਸੰਦੀ ਦੇ ਮਾਰੂ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਕੰਗਾਲੀ ਦਾ ਜੇਲ ਜਾ ਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਹਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਮਾਰਕਸੀ ਚਿੰਤਕ ਵਾਲਾ ਪੱਖ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ; ਜੇ ਪਤਾ ਹੋਏ, ਤਾਂ ਅਣਡਿੱਠ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪਰ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਚਿੰਤਕ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ, ਮੌਤ ਲਾੜੀ ਪਰਨਾਵਣ ਚੜ੍ਹੇ ਲਾੜੇ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਹਦੀ ਫਾਂਸੀ ਤੋਂ ਝਟ ਪਿੱਛੋਂ ਲਿਖੀ ਗਈ ਘੋੜੀ ਸਾਹਿਤ ਕਲਾ ਦਾ ਕੁਹਜਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਲੋਕ ਮਨ ਦਾ ਅਕਸ ਹੈ। ਇਹ ਘੋੜੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਸ਼ਾਇਰਾਨਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਯੁਗਾਂਤਰੀ (ਏਜਲੈੱਸ) ਤਰਸ ਹੈ (ਖਾਣ ਹੰਢਾਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਵਾਨੀ ਵਾਰੇ ਤੁਰ ਜਾਣ ਦਾ), ਨਾਇਕਤਵ ਹੈ ਤੇ ਸੰਤਪੁਣਾ ਵੀ (ਸੰਸਾਰਕ ਸੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਨ ਦਾ)। ਮੌਤ ਲਾੜੀ ਨੂੰ ਸੰਭੋਗਣ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨੀ ਦੀਰਘ ਮਨੋਰੋਗ ਹੈ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨਕਸਲਬਾਤੀ ਲਹਿਰ ਤਕ ਦੇ ਲੰਮੇ ਵਕਫੇ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹਦੇ ਜ਼ਾਤੀ ਐਕਸ਼ਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦੇਰ ਨਾਲ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਕਲਾਸਿਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਾਤੀ ਦਹਿਸ਼ਤਪਸੰਦ ਸੀ। ਇਹਦਾ ਸਮਾਜੀ ਇਨਕਲਾਬ ਜਾਂ ਜੱਬੇਬੰਦ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇਕ-ਨੁਕਤੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸੀ - ਬਦਲਾ ਲੈਣਾ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣਾ।

ਇਹ ਵਿਚਾਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਕਿਰਤੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੂੰ ਵਡਿਆਇਆ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਰਤੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਆਗੂ ਸ਼ਹੀਦ ਖ਼ਾਤਰ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ (ਗ਼ਦਰ ਤੇ ਬੱਬਰ) ਦਾ ਹਸਰ ਦੇਖ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰੂਸ ਦੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਸੀ।

ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਕਸਲੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਧੁਰਾ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸਾਨੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਾਲਾ ਮਾਓਵਾਦ ਸੀ ਤੇ ਨਕਸਲੀ ਸਿਆਸੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਮੌਤ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਵਧ ਵਡਿਆਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ

ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਮੱਲੋਮੱਲੀ ਖਿੱਚ ਕੇ ਲਿਆਂਦੀ ਇਹ ਲਹਿਰ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਆਖਣ ਵਾਂਗ ਪਹਿਲਾਂ ਚਲ ਚੁੱਕੀਆਂ ਦਹਿਸ਼ਤਪਸੰਦ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਹਾਸੇਹੀਣੇ (ਫਾਰਸੀਕਲ) ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਦੁਹਰਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਇਹਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸੀ।

ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਦਹਿਸ਼ਤਪਸੰਦੀ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਯੂਵਕ ਕੇਂਦਰ ਨਾਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਕੌਮੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਯਾਦ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਖਣ ਲਈ ਸਸਤੇ ਭਾਅ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿਤ ਵਸੀਹ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵੰਡਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਰੁਮਾਂਸ ਨੂੰ ਸਹਿ ਦਿੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਯੂਵਕ ਕੇਂਦਰੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਰੇਰੇ ਕਈ ਨੌਜਵਾਨ ਮਾਓਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਅਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰ ਗਏ। ਪਰ ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਇਕ ਵੀ ਆਗੂ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ।

ਜਾਤੀ ਦਹਿਸ਼ਤਪਸੰਦੀ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਪਰੇਰੀ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੀ 'ਨਕਸਲੀ' ਕਵਿਤਾ ਸ਼ਹੀਦ ਤੇ ਲਹੂ ਦੇ ਗ਼ੈਰਹਯਾਤੀ ਦੇ ਇਸਤਿਆਰਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ। ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਸਾਹਿਬਾਨ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਪਾਪ ਹੈ। ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਦਾ ਨਾਵਲ ਲਹੂ (ਯਾਨੀ ਸ਼ਹੀਦੀ) ਦੀ ਲੋਅ ਬਹੁਤ ਮਹਿੰਗਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਪੈਸੇ ਪਾ ਕੇ ਖ਼ਰੀਦਦੇ ਸਨ ਤੇ ਫੇਰ ਰਲ ਕੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਖਿਆ ਸੀ - ਆਪਾਂ ਕੋਈ ਐਸਾ ਕੰਮ ਕਰੀਏ, ਜੀਹਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਈਏ! - ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਡਰਾਮਾ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਨਾਂ ਰੱਖਿਆ: ਤੂੰ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰੇਂਗਾ, ਅਸੀਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਵਾਂਗੇ। ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਓਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਟੋਲੇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਚੇ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ: ਸ਼ਹੀਦ। ਉਦੋਂ ਕੁ ਹੀ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਛਪੀ, ਜਿਹਦਾ ਨਾਂ ਸੀ - ਮਕਤਲ।

ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਤੀਜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਉੱਤੇ ਫ਼ੈਜ਼ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਬੜਾ ਅਸਰ ਹੈ। ਫ਼ੈਜ਼ ਮਕਤਲ, ਲਹੂ ਵਗ਼ੈਰਾ ਦਾ ਵਾਰ ਵਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ: ਦਾਰ ਕੀ ਰੱਸੀਉਂ ਕੇ ਗੁਲੂਬੰਦ ਗਰਦਨ ਮੇਂ ਪਹਨੇ ਹੂਏ। ਹਕ ਕੀ ਸਲੀਬ ਪਰ ਅਪਨਾ ਤਨ ਸਜਾ ਕਰ। ਸਲੀਬ-ਉ-ਦਾਰ ਸਜਾਉ ਕਿ ਜਸ਼ਨ ਕਾ ਦਿਨ ਹੈ।

ਫ਼ੈਜ਼ ਮੌਤ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਹੋਰ ਕਵੀ ਅਹਮਦ ਫਰਾਜ਼ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਬਾਰੇ ਅਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਫ਼ੈਜ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਤ ਪਾ ਦਿੱਤਾ: ਤਾਜ਼ਾ ਖ਼ੂਨ ਕੀ ਖ਼ੁਸ਼ਬੂਏਂ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਅਸਲ ਸੈਕ੍ਸ ਦਾ ਸਿੰਬਲ ਹੈ।

ਹੁਣ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੀ ਅਗਲੇ ਜਹਾਨ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਤਾਂ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੂੰ ਕਾਹਦਾ ਲੋਭ ਹੈ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵਰਗ-ਨਰਕ ਵਿਚ ਕੋਈ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਜਹਾਨ ਨੂੰ ਸਵਰਗ ਬਣਾਉਣਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ। ਫੇਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੂੰ ਏਨਾ ਵਡਿਆਉਂਦੇ ਕਿਉਂ ਹਨ? ਜਾਹਿਰ ਹੈ, ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਨੂੰ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ।

ਜਾਤੀ ਦਹਿਸ਼ਤਪਸੰਦੀ ਤੇ ਹੋਂਦਵਾਦ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਚ ਬਾਰੀਕ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਤੁਰੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਂਦਵਾਦੀ ਦੀ ਇਹ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਸੋਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੌਤ ਹੀ ਬੰਦੇ ਦੀ ਹੋਣੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਰਤਰ ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੌਤ ਬੰਦੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਤੱਤ (ਐਸੈਂਸ) ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੌਤ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦਰਅਸਲ ਮੌਤ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਸਾੜਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜੀਉਣ ਜੋਗਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਮਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਮੌਤ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੌਤ ਹੀ ਉਹਦੀ ਇੱਕੋ ਇਕ ਉਮੀਦ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਹਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਾਰਥਕ ਅੰਗ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹਦੀ ਸੋਚ ਜੀਉਂਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ; ਮਰੇ ਹੋਏ, ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਨਸਾਨੀ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਸਰੀਹਣ ਭਾਂਜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੌਤ ਲਾੜੀ ਪਰਨਾਵਣ ਚੜ੍ਹਿਆ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਸ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਉਹਦੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਤੇ ਅਜਿਤ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ, ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਤਿਆਰ ਪਿਆ ਬਾਟਾ ਨਹੀਂ ਪੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਨਿਜਵਾਦ ਤੇ ਸਵੈ-ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਹੱਦ ਹੈ। ਸ਼ਹਾਦਤ ਮੌਤ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਗਲੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਐਕਸ਼ਨ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਆਸ ਵੀ ਛੱਡ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਬੰਦੇ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਕੱਲਾ ਬੰਦਾ ਪ੍ਰਕੇਵਲ (ਐਬਸੋਲੀਊਟ) ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਲਿਖਾਰੀ ਆਂਦਰੇ ਮਾਲਰੋ ਦੇ ਚੀਨੀ ਇਨਕਲਾਬ ਬਾਰੇ ਲਿਖੇ ਨਾਵਲ ਦਾ 'ਹੀਉਮਨ ਕੰਡੀਸ਼ਨ' ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੈ: ਦਹਿਸ਼ਤਪਸੰਦ ਆਗੂ ਚੈਨ ਅਪਣੇ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ 'ਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਗੋਂ ਸਾਉਐਨ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ: ਚੈਨ, ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਜ਼ਿੰਨਾ ਸਿਆਣਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਮੈਂ...ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਲੜ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਅਪਣੇ ਲਈ ਨਹੀਂ।

ਮੌਤ ਦੇ ਸੋਹਲੇ ਨਾ ਗਾਉਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਤੋਂ ਭੱਜਣਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਨਾਤਸੀਵਾਦ ਵਿਰੁਧ ਜੂਝਣ ਵਾਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਬਣੀ ਰੂਸੀ ਫ਼ਿਲਮ ਦਾ ਬੜਾ ਸੁਹਣਾ ਨਾਂ ਹੈ: ਉਹ ਮਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚਾਹੁੰਦੇ।

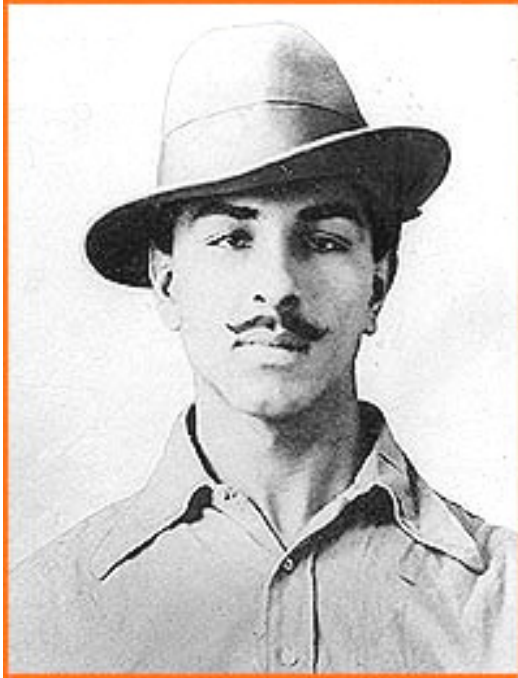
ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨਾਲ ਬੜੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸਾਕੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਵਰਗਾ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿੱਕੀ ਉਮਰੇ ਹੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹਨੇ ਮੈਂ ਨਾਸਤਕ ਕਿਉਂ ਹਾਂ ਲੇਖ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ: ਮੈਂ ਅਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਆਦਰਸ਼ ਵਾਸਤੇ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦੇਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਕਾਹਦਾ ਧਰਵਾਸ ਹੈ? ਕਿਸੇ ਆਸਤਕ ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਨ ਦੀ ਆਸ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਾਂ ਈਸਾਈ ਅਪਣੀਆਂ ਅੱਕੜਾਂ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਬਦਲੇ ਸਵਰਗ ਦੀਆਂ ਐਸ਼ੋ-ਇਸ਼ਰਤਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਕਿਸ ਗੱਲ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਾਂ? ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਪਲ ਮੇਰੇ ਗਲ ਵਿਚ ਫ਼ਾਂਸੀ ਦਾ ਰੱਸਾ ਪਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠੋਂ ਤਖ਼ਤੋਂ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰਾ ਆਖ਼ਿਰੀ ਪਲ ਹੋਏਗਾ। ਮੇਰਾ ਜਾਂ ਵੇਦਾਂਤਕ ਬੋਲੀ ਚ ਆਖੀਏ, ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਖ਼ਾਤਮਾ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਇਸ ਪਲ ਪਿੱਛੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਜੇ ਇਨਾਮ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਕਰਾਂ, ਤਾਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਅੰਤ ਤੋਂ ਵਾਂਝੀ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਭਰੀ ਛੋਟੀ-ਜਿਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗਾਨੀ ਹੀ ਮੇਰਾ ਇਨਾਮ ਹੋਏਗੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਧ ਤਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ।

ਤੁਰਕੀ ਕਵੀ ਨਾਜ਼ਮ ਹਿਕਮਤ ਦੀ ਰੁਬਾਈ ਹੈ: ਇਕ ਦਿਨ ਮਾਂ ਕੁਦਰਤ ਮੈਨੂੰ ਆਖੇਗੀ: ਬਸ ਕਰ ਹੁਣ, ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ। ਤੇਰਾ ਹਾਸਾ ਵੀ ਮੁੱਕਿਆ ਤੇ ਹੰਝੂ ਵੀ। ਫੇਰ ਅਸਗ਼ਾਹ ਅਨੰਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏਗੀ; ਨਾ ਦੇਖਣ, ਨਾ ਬੋਲਣ ਤੇ ਨਾ ਸੋਚਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ।- ਹਿਕਮਤ ਅਪਣੀ ਇਕ ਹੋਰ ਰੁਬਾਈ ਵਿਚ ਮੌਤ ਨੂੰ ਇੰਜ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ: ਅਲਵਿਦਾ ਦੁਨੀਆ। ਮਰਹਬਾ ਕਾਇਨਾਤ।-

ਨਿਕਰਾਗੁਆ ਦਾ ਕਵੀ ਅਰਨੈਸਤੋ ਕਾਰਦੇਨਾਲ ਆਖਦਾ ਹੈ:

ਤਾਰਿਆਂ ਭਰੀ ਅਨੰਤ ਕਾਲੀ ਰਾਤ
ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਇਨਸਾਨਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ
ਧਰਤੀ ਹੀ ਜੰਨਤ ਹੈ
ਇਹੀ ਖੁਦਾਈ ਸਲਤਨਤ ਹੈ
ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਚੁੰਮਣਾ
ਘੁੱਟਵੀਂ ਗਲਵਕਤੀ ਚ ਬੱਝੇ ਔਰਤ ਮਰਦ
ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਦੁਲਾਰਦੇ ਹੱਥ
ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਟਿਕੀ ਨਿੱਕਤੀ-ਜਿਹੀ ਹਬੇਲੀ
ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਛੁਹ ਰਿਹਾ ਇਨਸਾਨ
ਇਨਸਾਨੀ ਚਮੜੀ ਨਾਲ ਇਨਸਾਨੀ ਚਮੜੀ
ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ
ਕਾਮਰੇਡ
ਅਪਣੀ ਉਂਗਲ ਨਾਲ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਨੂੰ ਛੁਹਣਾ
ਜੰਨਤ ਨੂੰ ਛੁਹਣਾ।

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਸਵੀਰ

ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕੁਲ ਚਾਰ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਨ - ਬਚਪਨ ਵੇਲੇ ਦੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਵੀ ਦਿਸਦੇ ਹਨ; ਦੂਜੀ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਲਜ ਲਹੌਰ ਦੀ ਡਰਾਮਾ ਕਲੱਬ ਦੀ ਗਰੁੱਪ ਫੋਟੋ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢੀ ਟੋਰ੍ਹੇ ਵਾਲੀ ਪੱਗ ਵਾਲੀ; ਤੀਜੀ ਪੁਲਸ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਮੰਜੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਦੀ ਅਤੇ ਟੋਪ ਵਾਲੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਮਕਬੂਲ ਟੋਪ ਵਾਲੀ ਤਸਵੀਰ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਭਾਵੇਂ ਕਲਾ ਦਾ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਨਮੂਨਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਹ ਸਾਡੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਹੈ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ।

ਇਸ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਿੰਨੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀ ਸੋਭਾ ਹੋਈ, ਉੰਨੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਜਿੰਨਾ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਜਾਂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਏਨਾ ਹੀ ਫ਼ਰਕ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਮੂਰਤ ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਹੈ, ਪਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਅਤੇ ਇਹ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਏਨਾ ਨੇੜੇ ਤੇ ਏਨਾ ਅਪਣੇ ਵਰਗਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਮੱਥਾ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਟੇਕਦਾ ਹੋਏ, ਪਰ ਮੰਨਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਹੋਣਾ। ਪਰ ਅਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਸਦਕਾ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਆਮ ਬੰਦੇ ਦੇ ਅਪਣੇ ਵਰਗਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਏਨਾ ਕੁ ਵੱਖਰਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਜਿਸਤੋਂ ਅਹਿਸਾਨਮੰਦੀ, ਇਜ਼ਤ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਢਾਬਿਆਂ ਤੇ ਨਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ਹੱਟੀਆਂ ਵਿਚ ਲਟਕਦੇ ਕੈਲੰਡਰਾਂ, ਟਰੱਕਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਆਂ ਤੇ ਰਿਕਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪਿਛਾੜੀ, ਮੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਕਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਚਿੱਠਿਆਂ ਦੇ ਮੋਹਰੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਟੋਪ ਵਾਲੀ ਮੂਰਤ ਆਮ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕੁੜੀਆਂ ਇਸ ਮੂਰਤ ਦਾ ਕਸੀਦਾ ਕਢਦੀਆਂ ਹਨ। ਟੋਪ ਤੇ ਮੁੱਛਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹਰ ਮੂਰਤ ਵਿਚ ਨੈਣ-ਨਕਸ਼ਾਂ ਚ ਪਿਆ ਫ਼ਰਕ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮੂਰਤ ਨੂੰ ਸੁਹਜਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕੁਹਜਾ; ਪਰ ਇਹਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦਾ; ਇਹ ਆਦਿ-ਜੁਗਾਦੀ ਜੁ ਹੈ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਟੁਕੇਸ਼ਵਰ ਦੱਤ ਨਾਲ ਜਾ ਕੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਗੇਟ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਫੋਟੋਗਰਾਫ਼ਰ ਰਾਮ ਨਾਥ ਤੋਂ 9 ਅਪ੍ਰੈਲ 1929 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਬੰਬ ਸੁੱਟਣ ਤੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਖਿਚਵਾਈ ਸੀ। ਇੱਕੋ ਦਿਨ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਅੱਗੜ-ਪਿੱਛੜ ਖਿਚਵਾਈਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਵਿਚ ਦੱਤ ਨੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਟੋਪ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਹੋਇਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਟੋਪ ਲੈਣੋਂ ਸੰਕੜਾ ਹੋਏਗਾ। ਨਾਲੇ ਇਹ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜਿੰਨਾ ਸ਼ੌਕੀਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੱਤ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਕੈਮਰੇ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਕ ਵਲ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਰਿਹਾ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਭਾਣੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੱਤ ਇੱਕੋ ਬੰਦੇ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਜ਼ਿੰਦਾਦਿਲੀ, ਸਾਦਗੀ ਤੇ ਨਿਹਚੇ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੈ। ਆਪ ਖ਼ਰੀਦੋ ਫ਼ੈਲਟ ਹੈਟ ਨੂੰ ਪਾ ਕੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ

ਬਾਕਾ ਫੈਲ ਜਵਾਨ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। (ਇਹਨੂੰ ਫਿਲਮਾਂ ਦੇਖਣ ਦਾ ਬੜਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ)। ਪਰ ਏਨਾ ਜੈਂਟਲਮੈਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਟੋਪ ਨਾਲ ਜੈਕਟ ਪਾ ਲੈਂਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਨਿਰੀ ਕਮੀਜ਼ ਨਾਲ ਪਾਇਆ ਟੋਪ ਬੇਢਬਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਮਸਤੀ ਝਲਕਦੀ ਹੈ। ਇਹਨੇ ਜੇਲ ਚੋਂ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖ ਕੇ 'ਸੈਕਸਪੀਅਰੀ' ਕਾਲਰਾਂ ਵਾਲੀ ਕਮੀਜ਼ ਮੰਗਵਾਈ ਸੀ। ਮੁੱਛਾਂ ਤੇ ਘੰਡੀ ਵਾਲੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਗਰਦਨ ਤੋਂ ਮਰਦਾਨਗੀ ਜ਼ਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਪਣੀ ਮਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਸੁਪਨਈ ਔਖਾਂ ਤੇ ਠੋਡੀ ਤੋਂ ਨਿਹਚਾ। ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਵੇਦਨਾ ਹੈ।

ਰਾਮ ਨਾਥ ਇਹ ਤਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹੀ ਹੋਣਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਮਫ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹਦੀ ਇਹ ਮੂਰਤ ਲਾਂਹਦਿਆਂ ਇਹਨੂੰ ਇਹਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ; ਪਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੱਤ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਪਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਮੂਰਤ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੈ। ਕਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ, ਜੇ ਰਾਮ ਨਾਥ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵੀ ਲਾਹ ਕੇ ਰਖ ਲੈਂਦਾ।

ਬਹੁਤ ਘਟ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਦੇਣ ਜਾਂ ਲਿਖਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਵੀ ਐਸੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਮਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਫ਼ੈਲਸੂਫ਼ ਰੋਲਾਂ ਬਾਰਤ ਦੇ ਕਹਿਣ ਵਾਂਗ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਜਾਂ ਤਾਂ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਉਚਿਆਣ ਵਾਸਤੇ ਲਿਖੀਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਤਰਸ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਮਨਤਕ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਲੋਕ ਮਨ ਵਿਚ ਏਨਾ ਵੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹਦੀ ਇਕ ਝਲਕ ਮਾਤਰ ਹੀ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਚਿਆਂਦੀ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਤਰਸ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪੁਲਸ ਵਾਲੇ ਸਨਾਖਤ ਵਾਸਤੇ ਮੁਲਜ਼ਮ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਨੰਬਰ ਵਾਲੀ ਸਲੇਟ ਪਾ ਕੇ ਸਾਹਮਣਿਉਂ ਤੇ ਪਾਸਿਉਂ ਫ਼ੋਟੋਆਂ ਉਤਾਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਜਾਂ ਲਹੌਰ ਪੁਲਸ ਨੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਖਿੱਚੀਆਂ ਸਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਇਹ ਲਭ ਪੈਣ, ਤਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਿਹਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ? ਟੋਪ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚ ਕਦੇ ਹੋ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਕਰਤਬਰਤੀ ਦਾਹੜੀ ਹੋਏਗੀ। ਤਸੱਦਦ ਦੇ ਝੰਬੇ ਹੋਏ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਥੱਕੇ ਹੋਏ ਮੁੱਖੜੇ 'ਤੇ ਟੋਪ ਵਾਲੀ ਤਸਵੀਰ ਵਾਲੀ ਅਲਸਾਹਟ ਤੇ ਜਲਾਲ ਭਾਵੇਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਨਿਹਚਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਏਗਾ।

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ ਰਹਿੰਦੇ ਅਪਣੇ ਗਰਾਈਂ ਅਮਰ ਚੰਦ ਨੂੰ ਮਈ 1927 ਵਿਚ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਸੀ: “ਵੀਰ ਮੇਰੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾ ਕੇ ਤਾਲੀਮ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਦੀ ਖ਼ਾਹਸ਼ ਖ਼ੂਬ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਗਈ।” ਜੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ ਖ਼ਾਹਸ਼ ਪੂਰੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂ ਇਹ ਹੋਰਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਵਾਂਗ ਰੂਸ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਇਹਨੂੰ ਪਾਸਪੋਰਟ ਵਾਸਤੇ ਫ਼ੋਟੋ ਜ਼ਰੂਰ ਖਿਚਵਾਣੀ ਪੈਣੀ ਸੀ। ਪਾਸਪੋਰਟ ਵਾਲੀ ਫ਼ੋਟੋ ਵਿਚ ਟੋਪ ਨਹੀਂ ਪਾਈਦਾ। ਤਾਂ ਵੀ ਟੋਪ ਵਾਲੀ ਤਸਵੀਰ ਵਾਂਗ ਪਾਸਪੋਰਟ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਭਵਿਖ ਵਲ ਹੁੰਦਾ। ਪੁਲਸ ਦੀ ਲਾਹੀ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਤੀਤ ਵਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਲਸੀਏ ਤਸੀਹੇ ਵੀ ਬੀਤੇ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਫੋਲਣ ਲਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੁਲਸ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਭਵਿਖ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

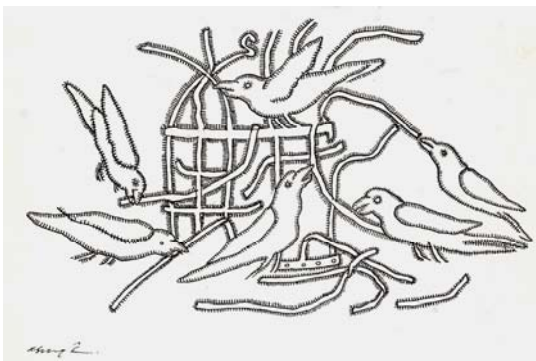
ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਸਿਫ਼ਤ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਿਆਸਤ (ਸਟੇਟ) ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਮੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਇਮੇਜ਼ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਏਸ ਲਈ ਸਾਂਭ-ਸਾਂਭ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਏਸ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤਕ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ। ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ ਵਲ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਹੱਥ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਐਨ ਉਲਟ ਸਤਾਲਿਨ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਫ਼ਿਰਕਾਫ਼ਿਰਸਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਬਾਂਸਲ ਨੇ ਟੋਪ ਲਾਹ ਕੇ ਪੱਗ ਰਖ ਦਿੱਤੀ। ਇਹੀ ਹਾਲ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੀ ਦੋਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬੜੇ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਰਤੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਬਾਬਿਆਂ ਨੇ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭੇ ਦੀ ਮਿਲਦੀ ਇੱਕੋਇਕ ਬੋਦਿਆਂ ਵਾਲੀ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫ਼ੋਟੋਗਰਾਫ਼ਰ ਨੂੰ ਆਖ ਕੇ ਭੱਦੀ-ਜਿਹੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹਵਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੰਜੀ ਵਾਲੀ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਨਾਲ ਜੋ ਸੀਆਈਡੀ ਦਾ ਬੰਦਾ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੁਣ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਕੈਲੰਡਰਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਬਣਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜਿਉਂ ਮੌਤ ਉਮਰ ਨੂੰ ਵਧਣੋਂ ਯਕਲਖਤ ਰੋਕ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਵੇਂ ਕੈਮਰੇ ਦੀ ਕਲਿਕ ਵੇਲੇ ਦੇ ਅਨੰਤ ਵਹਿਣ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਦਰਜ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਤਸਵੀਰ ਰੁਕੇ ਹੋਏ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਨਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਅੱਸੀ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਬਾਬਾ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ ਚਿਤਵ ਸਕਦੇ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਸਦਾ ਬਹਾਰ ਰੁੱਤ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਅਮਰ ਬਿੰਬ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਕਰਦਿਆਂ ਬਹੁਤੀ ਵੇਰ ਖੁਦਗਰਜ਼ ਤੇ ਬੇਕਿਰਕ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਰੀਬੀ ਸਾਕਾਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇਹਦੀ ਮਾਂ ਲਈ ਮੌਤ ਦਾ ਰੁਮਾਂਸ ਕੋਈ ਮਾਅਨੇ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ ਹੋਣਾ। ਉਹਦੀ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਲੁੱਟੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਮਾਂ ਨੂੰ ਸੱਲ੍ਹਦੀ ਹੋਣੀ ਹੈ।

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕੌਮੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਇਹ ਜੋ ਸਾਡੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਹ ਗ਼ੈਰ-ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਦਾ ਨਾਂ *ਭਗਤ ਸਿੰਘ* ਸੀ। ਪਰ ਕੀ ਉਸ ਜਹਾਜ਼ ਦਾ ਕਪਤਾਨ ਤੇ ਜਹਾਜ਼ੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਵਾਂਙ ਹੀ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹੋਣਗੇ?

ਕਵੀਓਵਾਚ

ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ. 1990

ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਮਾਗ਼ ਐਸਾ ਕੰਪੀਊਟਰ ਹੈ, ਜੋ ਬਰੈਸਟ ਦੇ ਕਹਿਣ ਵਾਂਙ, ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਸੋਚਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਨੰਤ ਬਿੰਬ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਇਸ ਵਿਚ ਫੀਡ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਅਦਾ, ਤੱਕਣੀ ਜਾਂ ਛੁਹ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਵਿਚ ਔਨ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਕੁਤੀ ਤੇ ਨੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਆਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਦਿਲ ਤੇਜ਼ ਧੜਕਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੀ ਬਿਰਤੀ ਜਿਵੇਂ ਕਲਮ ਦੀ ਨੋਕ 'ਤੇ ਟਿਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਪਲ ਜਾਂ ਖੁਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਕਲਮ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸੋਧ ਆਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤਾਂ ਕਾਗ਼ਜ਼ 'ਤੇ ਉਤਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿਚ ਹੀ ਬਣਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦਿਆਂ ਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮੈਂ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦਿਆਂ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਕ ਨਹੀਂ, ਕਿੰਨੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਹੁਸੈਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਨਜ਼ਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਚੇਤੇ ਹਨ, ਪਰ ਪਿਕਾਸੋ ਦੀਆਂ ਸਿਰ 'ਤੇ ਦੀ ਲੰਘ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਜਿਵੇਂ ਬਣੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ - ਕਿੰਨੇ ਰੰਗ, ਕਿੰਨੀਆਂ ਰੇਖਾਵਾਂ, ਕਿੰਨੀਆਂ ਛੁਹਾਂ; ਜੋ ਕੈਨਵਸ ਚ ਆਈਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾਂ ਆ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਕੀ ਵਾਕਿਆ ਹੀ ਬੇਲੋੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ? ਉਵੇਂ ਹੀ ਲਿਖੀ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹਦੀ ਪਤਾ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕੁੜੀ ਤੇ ਨੇਰੀ ਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮੈਂ ਆਵਾਰਗੀ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਜਿੰਨਾ ਪਿਆਰ ਹੈ, ਉਨੀ ਹੀ ਨਫਰਤ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੀ ਯਾਦ ਨਾਲ ਤਪੇ ਹੋਏ ਰਾਹਵਾਂ ਉੱਤੇ ਭਾਦੋਂ ਦੇ ਛੱਰਾਟਿਆਂ ਨਾਲ ਉਡੀ ਧੂੜ ਦੀ ਗੰਧ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ; ਜਾਂ ਲੈਂਡਸਕੇਪ ਉਭਰਦਾ ਹੈ - ਇਕ ਹੱਥ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਆਧੁਨਿਕ ਇਮਾਰਤ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਦੁਮੇਲ ਤਾਈਂ ਬੀਆਬਾਨ ਤਪਦੀ ਧਰਤੀ।

ਓਥੇ ਮੇਰਾ ਮੇਲ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਅਦਾਕਾਰਾ ਅਰਚਨਾ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਖਾਵੰਦ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਜੀਅ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਦੋਸਤ ਬਰੈਸਟ ਦੇ ਨਾਟਕ *ਚਾਕ ਸਰਕਲ* (ਪਰਾਈ ਕੁੱਖ) ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਤੁਕਾਲਾਂ ਵੇਲੇ ਬੈਠੇ ਜਹਾਨ ਭਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ। ਅਰਚਨਾ ਅਪਣੇ ਪਹਿਲਾਂ ਖੇਡੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਲੰਮੇ-ਲੰਮੇ ਡਾਇਲੋਗ ਐਕਟਿੰਗ ਕਰ-ਕਰ ਸੁਣਾਉਂਦੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਹੱਸ-ਹੱਸ ਦੋਹਰੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ। ਫੇਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅੱਕ ਜਾਂਦੇ, ਚੁੱਪ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਇਸ ਚੁੱਪ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਰਾਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰ ਵਿਚ-ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਕਢ ਹੀ ਲੈਂਦੇ।

ਇਕ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਤਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕੰਧਾਂ ਦੀ ਹੁੱਟ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਪੱਖਾ ਵੀ ਨਾ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਆਸਮਾਨ ਵਿਚ ਗਹਿਰ ਛਾ ਗਈ। ਅਰਚਨਾ ਦੇਵੀ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਚੁੰਨੀ ਬੰਨ੍ਹੀ, ਗੋਡਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕੂਹਣੀਆਂ ਟਿਕਾਈ ਅਪਣਾ ਮੱਥਾ ਫੜੀ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਅੰਨ੍ਹੇਰੀ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਤ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ - ਏਸ ਨੇਰੀ ਦੀ ਕਸਰ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਵਾਧੂ ਦਾ ਗੰਦ। ਹੁਣੇ ਸੁੰਬਰ ਕੇ ਹਟੀ ਹਾਂ। ਇਹ ਵੀ ਕੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ! - ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਉਹਦੀ ਵਲ ਸਨ, ਪਰ ਨਜ਼ਰਾਂ ਖੰਭਾਂ ਨਾਲ ਗਰਦ ਉਤਾ ਰਹੀ ਚਿੜੀ ਵਲ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਅਰਚਨਾ, ਨੇਰੀ ਘੜੀ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਐ, ਤਾਂ ਹੁਣੇ ਈ ਆ ਜਾਏ ਪਰ੍ਹਾਂ। ਨੇਰੀ ਆਉ, ਤਾਂ ਮੀਂਹ ਪਊਗਾ। ਜਾਨ ਤਾਂ ਰਤਾ ਸੌਖੀ ਹੋਏਗੀ। - ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਅਪਣੀ ਨਿੱਕੀ ਭਤੀਜੀ ਮੰਨੀ ਦਾ ਚੇਤਾ ਆਇਆ, ਜੋ ਨੇਰੀ ਤੋਂ ਏਨਾ ਡਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੇ ਝੁੰਗਲਮਾਟਾ ਮਾਰ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਣਾ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੋਚਿਆ ਜੋ ਤਸਵੀਰ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ - ਧੁੱਪ ਦੀ ਲੂਹੀ ਹੋਈ ਵੀਰਾਨ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਜਹਿਰਮਹੁਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਅੱਕ ਉੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਗਾਹੀ ਹੋਈ ਕਣਕ ਦੀ ਤੂੜੀ ਤੇ ਵਰੋਲਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਕਾਲੀ ਨੇਰੀ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਹਵਾ ਵਿਚ ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਵੀ ਔਖਾ ਹੈ।

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਸਾਡੇ ਟਿਕਾਣੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਸੜਕ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਅਮਲਤਾਸ ਦੇ ਰੁੱਖ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਭਰ ਗਰਮੀ ਵਿਚ ਖਿੜੇ ਅਮਲਤਾਸ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਪੀਲੇ ਫੁੱਲ ਬੜੇ ਸੁਹਣੇ ਲੱਗਦੇ। ਨੇਰੀ ਨੇ ਆਉਣਾ ਤੇ ਉਹਨੇ ਅਪਣੇ ਨਾਲ ਇਹ ਸੁਹਣੇ ਫੁੱਲ ਵੀ ਉਤਾ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣੇ। ਮੈਨੂੰ ਪੀਲੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਲਿਬਾਸ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਉਣਾ, ਜਿਹਨੂੰ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਚੁੰਮਿਆਂ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਬਣਨ ਲੱਗੀ - ਮੰਨੀ ਨੇਰੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਡਰਦੀ ਹੈ; ਅਰਚਨਾ ਨੂੰ ਗੰਦ ਪੈ ਜਾਣ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਹੈ। ਅਮਲਤਾਸ ਮੇਰੇ ਵਾਂਝ ਸੁਹਣੇ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਹੋ ਜਾਣਗੇ; ਟਾਹਣੀਆਂ ਟੁੱਟ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਪਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਨੇਰੀ ਨਾਲ ਮੀਂਹ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾ ਬਣ ਗਈ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਰਬਾਂ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ। ਮੈਂ ਕਵਿਤਾ ਇੱਕੋ ਸਾਹੇ ਲਿਖ ਗਿਆ। ਦੁਬਾਰਾ ਪੜ੍ਹੀ। ਤਿੰਨ ਲਫਜ਼ ਹੋਰ ਪਾਏ - 'ਪੰਖੇਰੂ ਮਰ ਜਾਣਗੇ' ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਚ 'ਇਹ ਕੁੜੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ'। ਇਸ ਸਤਰ ਨਾਲ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਕੁੜੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂ ਅਰਚਨਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਜੀ ਤਬਦੀਲੀ ਤੋਂ ਭੈਅਭੀਤ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਨੇਰੀ ਤੇ ਮੀਂਹ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਅਭਿਨਤ ਤਬਾਹੀ ਤੇ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੋ ਗਏ।

ਅਰਚਨਾ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆਂ ਜੁਗੜੇ ਬੀਤ ਗਏ ਹਨ। ਕੁਝ ਰਿਸਤੇ ਸੁੱਖ-ਸੁਨੇਹੜੇ ਦੇ ਮੁਥਾਜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਕਦੇ ਮਿਲੇ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਾਵਾਂਗਾ। ਮੰਨੀ ਹੁਣ ਦਸ ਸਾਲ ਦੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਚ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਲਗ ਪਈ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਉਹਨੂੰ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਦੱਸਾਂਗਾ। ਉਹ ਖੁਸ਼ ਹੋਏਗੀ, ਪਰ ਨੇਰੀ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਕੇ ਕੀ ਪਤਾ ਉਹ ਕੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੇ?

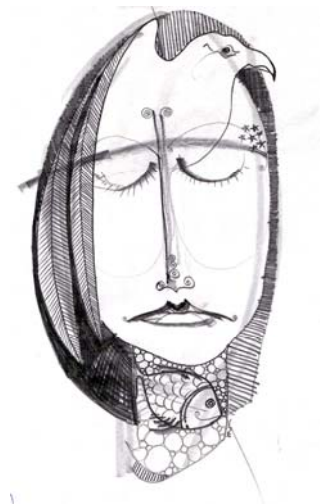
[1981]

ਕੁੜੀ ਤੇ ਨੇਰੀ

ਇਹ ਕੁੜੀ ਨੇਰੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਡਰਦੀ ਹੈ
ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ -
ਨੇਰੀ ਆਏਗੀ
ਸਾਰੇ ਗੰਦ ਪੈ ਜਾਏਗਾ
ਅਮਲਤਾਸ ਦੇ ਸੁਹਣੇ ਸੁਹਣੇ ਫੁੱਲ ਝੜ ਜਾਣਗੇ
ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਟਾਹਣ ਟੁੱਟ ਜਾਣਗੇ
ਪੰਖੇਰੂ ਮਰ ਜਾਣਗੇ

ਇਹ ਕੁੜੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ -
ਨੇਰੀ ਆਏਗੀ
ਨਾਲ ਬਰਖਾ ਲਿਆਏਗੀ
ਸਾਰੇ ਠੰਢ ਵਰਤ ਜਾਏਗੀ
ਅਮਲਤਾਸ ਦੀਆਂ ਨਾਤਾਂ ਚ
ਸਾਵਾ ਤਾਜ਼ਾ ਖੂਨ ਦੌੜੇਗਾ
ਅਗਲੀ ਰੁੱਤੇ
ਫੁੱਲ ਹੋਰ ਸੁਹਣੇ ਹੋਣਗੇ
ਹੋਰ ਗੂੜ੍ਹੇ ਪੀਲੇ
ਇਹ ਕੁੜੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ

ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਸੁਪਨਾ

Poesy alone can tell her dreams. – Keats

ਕਵਿਤਾ ਦਿਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸੋਚਣ ਲਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਉਸਦਾ ਕਵੀ ਬਰੈਸਟ ਸੀ। ਇਹਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ - ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਸੋਚੋ।

ਚੰਗੀ ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਗੀਤ ਸੁਣ ਕੇ ਮਨ ਝੁਮ ਉਠਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੂੰਹੋਂ ਆਪਮੁਹਾਰੀ ਵਾਹ-ਵਾਹ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਵਾਹ-ਵਾਹ ਦਾ ਕਾਰਣ ਲਭਣਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਵਡਿਆਈ ਕਰ ਸਕਣੀ ਵੀ ਸੌਖੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਮਜ਼ਹਰ ਤਿਰਮਜ਼ੀ ਮੇਰਾ ਸੱਜਣ ਹੈ। ਇਹ ਜਦ ਵੀ ਕੋਈ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੇ, ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਸੁਪਨਾ ਸੁਣਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਜਦ ਇਹਨੇ ਦੂਜੀ ਸਤਰ ਪੜ੍ਹੀ, ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਬਿਰਤੀ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਈ। ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਡਰ-ਜਿਹਾ ਲਗਣ ਪਿਆ ਕਿ ਕਿਤੇ ਸਾਡੇ ਕਈ ਅਗਾਂਹਵਧੂਆਂ ਵਾਂਗ ਇਸ ਸੁਪਨੇ ਬਾਰੇ ਨਾ ਦੱਸਣ ਲਗ ਪਏ। ਜਦ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਾ ਹਟਿਆ, ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਡਰ ਝੂਠਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਮੈਂ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ ਤੇ ਚਾਅ ਚੜ੍ਹਿਆ ਕਿ ਸਾਡੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਚੰਗੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਆਖ ਕੇ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਦੂਜੀ-ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਸੁਣੀ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਕਈ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹੀ ਹੈ।

ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਹਰ ਬੋਲੀ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੁਪਨਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਮਸ਼ਹੂਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵਿਤਾ ਕੁਬਲਾ ਖਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਪਨੇ ਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪ ਕਈ ਵਾਰ ਸੁਪਨੇ ਚ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਜਾਂ ਸੋਚੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਾਗਣ-ਸਾਰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਤਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਚਿਤ੍ਰਕਲਾ ਦਾ ਸਾਰਾ ਦਾਰੋਮਦਾਰ ਨੀਂਦ ਵਾਲੇ ਸੁਪਨੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ; ਭਾਵੇਂ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਚਿਤ੍ਰਕਲਾ ਉੱਤੇ 'ਅੱਤਯਥਾਰਥਵਾਦ' ਦਾ ਠੱਪਾ ਨਾ ਵੀ ਲਾਈਏ, ਤਾਂ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੁਪਨੇ, ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਸੁਪਨੇ ਤੇ ਨੀਂਦ ਵਾਲੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚਾਲੇ ਉਹੀ ਫ਼ਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਕਲਮ ਤੇ ਲਿਖੇ ਗੀਤ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਿਮਾਗੀ ਸਾਇੰਸ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਤਾਂ ਇਹੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਰ ਬੰਦਾ ਸੁੱਤਿਆਂ ਦੇ ਘੰਟੇ ਸੁਪਨੇ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਗੂੜ੍ਹੀ ਨੀਂਦੇ ਸੁਪਨਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁੰਨ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਝੇ ਦੀ ਸੁਆਣੀ ਗਾਉਂਦੀ ਹੈ - ਅੱਧੀ ਰਾਤੀਂ ਸੁਪਨਾ ਵਾਚਿਆ...। ਫ਼ਰਾਇਡ, ਯੁੰਗ ਤੇ ਫ਼ਰੋਮ ਵਰਗੇ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਵੈਦ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਆਪੋ-ਅਪਣਾ ਮਤਲਬ ਕਢਦੇ ਹਨ। ਨੀਂਦ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਬੰਦੇ ਦੇ ਵੱਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਜਾਗਦਾ ਸੁਪਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਮਜ਼ਹਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਜਾਗਦੇ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਇਹਦੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮਿਸਰਾ ਹੈ - ਮੈਂ ਉਸ ਨੀਂਦਰ ਸੌਣਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਅਪਣੀ ਜਾਗ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਤੱਕਦਾ ਹੈ। ਮਜ਼ਹਰ ਦੀ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਇਸੇ ਜਾਗਦੇ ਸੁਪਨੇ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸਿਫ਼ਤ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨੇ ਅਪਣੇ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਜੇ ਇਹ ਇਸ ਪਾਸੇ ਪੈ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਨੀ। ਚੰਗੇ ਕਵੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਇਹਨੇ ਇੰਜ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਵੀ ਜੌਨ ਬਰਜਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਮਿਸਟੀਫ਼ਾਈ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਿੰਬ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਤਾਣਾਪੇਣਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਮਾਜੀ ਤਬਦੀਲੀ ਤੇ ਤਰੱਕੀ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਨਾ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਜਾਹਰਾ ਤੌਰ 'ਤੇ ਫ਼ਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ ਦੀ ਮਿਸਟੀਫ਼ੀਕੇਸ਼ਨ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਨਹੀਂ। ਸਮਾਜੀ ਤਰੱਕੀ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲਾ ਕਲਾਕਾਰ ਸਰਜਨ ਵਾਂਗ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਸੁੰਨ ਕਰਕੇ ਅਹੁਰ ਦੀ ਤਹਿ ਤਕ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ। ਮਸਤੀ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕੀ ਚਿੰਤਾ? ਬੜਾ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਲਾਤੀਨੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਲਿਖੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਤਰਜਮਾ ਕੀਤਾ ਸੀ - ਸਾਡੇ ਸੁਪਨੇ ਦਾ ਮੇਚਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੈ।- ਹਲਵਾਰਵੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮਿਸਰਾ ਹੈ - ਮੈਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਹਰ ਥਾਂ ਆਉਂਦੇ ਨੇ।

ਮਜ਼ਹਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਸਾਡਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਸੁਪਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਸੂਮੀਅਤ, ਬਗ਼ਾਵਤ, ਆਜ਼ਾਦੀ, ਇਲਮ ਤੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰਨ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਪਨੇ ਦੇ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਮੈਨੀਫ਼ੈਸਟੋ ਹੈ। ਜੌਨ ਬਰਜਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਗੱਲੋਂਤੀਆਂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਸਾਡੀ ਗੱਲ ਸੁਣਦੀ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਸਾਡੇ ਏਨੇ ਨੇੜੇ ਹੈ, ਜਿੰਨੀ ਨੇੜੇ ਨਾ ਤਾਂ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਰੱਬ। ਕਵਿਤਾ ਸ਼ਾਹਰਗ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਕੇ ਸਾਡੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਬਿਆਨਾਂ, ਖ਼ੁਸ਼ਕ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਬੇਵਾਸਤਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਵਿਤਾ ਉਹਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ 'ਕੇਅਰਿੰਗ' (ਵਾਸਤਾ) ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਰਜਰ ਅਗਾਂਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਕਵਿਤਾ ਮੌਲਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਪਣੇ ਮੂਲ ਵਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਮੂਲ ਸਦਕਾ ਹੁਣ ਤਕ ਹਰ ਸ਼ੈਲੀ ਹੋਈ-ਬੀਵੀ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਇਹ ਇਸ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਮੌਲਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਇਹ ਵਾਪਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਿਰਫ਼ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਹਵੇਂ ਭਾਵ (ਹੋਣ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੋਣ ਦੇ) ਇਕਸੁਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਮਜ਼ਹਰ ਦੀ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਸਾਨੂੰ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਮੂਲ ਵਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ - ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਆਦਿ-ਅਨੰਤ ਜਗਿਆਸਾ, ਜਿਹਦੇ ਸਦਕਾ ਹੀ ਉਹ ਅੱਜ ਤਾਈਂ ਅਪੜ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇੰਜ ਸੁਪਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰਾਤ ਤੇ ਦਿਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ (ਪੈਰਾਡੌਕਸ) ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਰਾਤ ਨਹੀਂ ਮੁੱਕਦੀ
ਦਿਨ ਕੰਧੀਂ ਆ ਚੜ੍ਹਿਆ

ਇਥੇ ਰਾਤ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੱਚਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਦਿਨ ਕੂੜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ। ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਆਖ਼ਿਰੀ ਦੋ ਸਤਰਾਂ ਵਜੂਦੀਅਤ (ਅਸਤਿਤਵਵਾਦ) ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਫਲਸਫ਼ਾ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਤਬਕਾਤੀ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੈ ਤੇ ਨਿਜਵਾਦ ਦਾ ਸਿਰਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮਰਨਾ ਅਨੰਤ ਸੰਤਾਪ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹਯਾਤੀ ਦੀ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਗਯਾਨਾ ਦੇਸ ਦੇ ਕਵੀ ਮਾਰਟਿਨ ਕਾਰਟਰ ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਕਵਿਤਾਵਾਂ
ਜਾਂ ਮਰ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ
ਜਾਂ ਅਣਜੰਮਿਆਂ ਲਈ
ਅਸੀਂ ਜੋ ਸੱਚੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ
ਅਸਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜੰਮਣਾ ਪਏਗਾ
ਤੇ ਮੁੜ ਜੰਮਣ ਲਈ ਮਰਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ

ਮਜ਼ਹਰ ਦੀ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣ ਕੇ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਸੁਪਨਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਵਾਂਗ ਸਾਡੇ ਸੁਪਨੇ ਵੀ ਹਾਣੀ ਹਨ। ਮੂੰਹੋਂ ਦੁਆ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ - ਸ਼ਾਲਾ, ਸਾਡੇ ਸੁਪਨੇ ਕਦੇ ਨਾ ਮੁੱਕਣ।

ਸੁਪਨਾ

ਇਹ ਸੁਪਨਾ ਮੈਂ ਅੱਜ ਕੋਈ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਤੱਕਿਆ
ਮੈਂ ਇਹ ਸੁਪਨਾ ਨਿੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਤੱਕਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਇਹ ਸੁਪਨਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਕੂਲੇ ਪੜ੍ਹਿਆ
ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੀਂ ਲੁਕਦਾ ਲੁਕਦਾ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਪੌੜੀ ਚੜ੍ਹਿਆ।
ਇਸ ਸੁਪਨੇ ਦੇ ਚਾਨਣ ਕੋਲੋਂ ਘੋਰ ਹਨੇਰਾ ਡਰਿਆ
ਇਸ ਸੁਪਨੇ ਦੇ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਚਾਰੇ ਆਲਮ ਫਿਰਿਆ
ਜੋ ਨਹੀਂ ਤੱਕਣਾ ਉਹ ਤੱਕਿਆ
ਜੋ ਨਹੀਂ ਸੁਣਨਾ ਉਹ ਸੁਣਿਆ।

ਇਸ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਰਾਤ ਨਹੀਂ ਮੁੱਕਦੀ
ਦਿਨ ਕੰਧੀਂ ਆ ਚੜ੍ਹਿਆ
ਇਸ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਰੀਤ ਅਨੋਖੀ
ਜਿਸ ਤੱਕਿਆ ਨਿਤ ਮਰਿਆ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਆਸੀ ਕਵਿਤਾ

ਸਿਆਸਤੀ ਸਾਹਿਤ ਜਿੰਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਓਨਾ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚੋਂ ਜੇ ਸੰਨ ਸੰਤਾਲੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਸਾਹਿਤ ਪਾਸੇ ਕਰ ਦਈਏ, ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਬੜਾ ਬੋਹੜਾ ਸਾਹਿਤ ਬਚਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਿੱਧਤ ਬਹਿਸ ਕਰੀ ਜਾਣ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੇਚੀਦਗੀ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਅੱਜ ਵੀ ਸੰਨ ਸੰਤਾਲੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਉਸ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਘਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਰਦੂ ਲੇਖਕ ਇਤਜ਼ਾਰ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਿਰਕੂ ਫ਼ਸਾਦ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਮੁੱਦਾ ਜਾਂ ਸਹਿਜ (ਔਰਗੈਨਿਕ) ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਾਰੀ ਏਨੇ ਹੀ ਸਚੇਤ ਤੇ ਹੱਸਾਸ ਸਨ, ਤਾਂ 1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਇਸ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀ ਹੋਣੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ? ਸੰਨ ਸੰਤਾਲੀ ਮਗਰੋਂ ਭਾਰਤ-ਚੀਨ, ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿ, ਵੀਅਤਨਾਮ ਜੰਗ ਤੇ ਫਿਰ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਹਮਤ ਬਣ ਕੇ ਬਹੁਤੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਢੇਰ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਗਿਆ। ਤੇ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ, ਇੰਦਰਾ ਤੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਤਿਕਤੀ ਨੇ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕਹਿਰ ਢਾਇਆ, ਉਹ ਤਾਂ ਹਾਲੇ ਕੱਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ। ਸੰਨ 84 ਦੇ ਸਾਕੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਤਾਂ ਲਕੀਰ ਖਿੱਚੀ ਗਈ ਕਿ ਕੌਣ ਕਿਹੜੇ ਪਾਸੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ? ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਅਖਵਾਉਣਾ ਫੈਸ਼ਨ ਸੀ। ਕਈ ਕਹਿੰਦੇ-ਕਹਾਉਂਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦਾ ਫਿਰਕਾਫਿਰਸਤ ਰੰਗ ਉਘੜ ਆਇਆ। ਹਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੌਕਾ ਵਰਤ ਕੇ ਖੂਬ ਕਲਮ ਆਜ਼ਮਾਈ। ਸਾਹਿਤਕ ਮਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਚਿੱਠੀ-ਪੜ੍ਹ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪਏ ਇਸ ਭਰ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਸੰਸੇ ਬਾਬਤ ਪ੍ਰੇਮ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ, ਉਹ ਮੈਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।

...47 ਦੇ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਚ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਉਂਜ਼ ਬਹੁਤਾ ਸਾਹਿਤ ਖਾਦ ਦਾ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਬਾਰੇ 'ਰੁਦਨ' ਤਰਸ ਤੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਸਾਹਿਤ ਵਾਕਈ ਘਟੀਆ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੀਲੇ ਤਾਰੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਸਾਹਿਤ ਇਕ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਨਹੀਂ ਉਠ ਸਕਿਆ। ਪਰ ਇਹਦੇ ਪਸਮੰਜ਼ਰ ਚ ਲਿਖੇ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਯਕੀਨਨ ਵਧੀਆ ਸਾਹਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿਵੇਂ 47 ਦੇ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਰਕ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੇ। ਜਿਵੇਂ ਉਰਦੂ ਅਦਬ ਚ ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਬੇਦੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਲਾਜਵੰਤੀ ਏ। ਪਰ ਹੰਗਾਮੀ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਕਵਿਤਾ ਪਹਿਲ ਕਰਦੀ ਏ, ਜਿਹਦੇ ਵਿਚ ਜਜ਼ਬੇ ਦਾ ਦਖ਼ਲ ਬਹੁਤਾ ਹੁੰਦਾ ਏ ਤੇ ਸੂਝ ਦਾ ਘਟ। ਸ਼ੁਰੂਰ ਦਾ ਦਖ਼ਲ ਫ਼ਿਕਸ਼ਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਏ।... 84 ਦੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਿਆ। ਏਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਤੇ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਲਾਇਆ ਦੋਸ਼ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮਾੜੇ ਦਿਨਾਂ ਚ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਵੀ ਇਕ ਕਹਾਣੀ 'ਪੰਜਵਾਂ ਜਣਾ' ਲਿਖੀ। ਪਰ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਬਣੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਲਿਖਣ ਲੱਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਲਿਖ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਏਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਬੁੜ੍ਹੇ [ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ] ਨਾਲ ਵੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਏ ਕਿ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਏਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ ਕਿ ਸਾਡੀ ਪਕੜ ਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ...। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਚ ਜੋ ਕੁਝ ਹੋ ਰਿਹਾ ਏ, ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਸਿਆਸਤ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਸਮੰਜ਼ਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਹੁਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਉੱਕਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ। ਜਿਹੜੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦੋਸਤ ਇਹਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਉਹ ਝੂਠ ਬੋਲਦੇ ਲਗਦੇ ਨੇ। ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਏ ਕਿ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬੀਤਣ 'ਤੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਆਉਣ ਲਗਦੀ ਏ। ਉਹਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਚੋਂ 50 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤਕ ਲਭਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤ ਚ ਲਭਦੇ ਨੇ। 47 ਦੇ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮੇਰੇ ਅੱਜ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਚ ਵੀ ਲੱਭੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਨੇ। 84 ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਤਾਂ ਹਾਲੇ ਜਾਰੀ ਨੇ। ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਏਡੀ ਕਾਹਲ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬਾਰੇ ਭੁਲੇਖਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਏ। ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਜੋ ਕੁਝ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਚ ਕਰਦਾ ਏ, ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਉਹ ਇਕ ਵਰ੍ਹੇ ਚ ਕਰ ਸਕਦੇ ਨੇ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਰੋਲ ਤਾਂ ਮਾੜੇ ਸਹਾਇਕ ਜਿਹਾ ਏ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਸਾਹਿਤਕ ਲਹਿਰ ਨੇ ਪਿਛਲੇ 45 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਚ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਫ਼ਿਰਕੂ ਸਿਆਸਤ ਨੇ ਸਿਰਫ ਦੋ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਚ ਖੁੰਡੇ ਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ...। ਇਕ ਸਵਾਲ ਏਸ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਚ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਹੋ ਗਿਆ ਏ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ

ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੋਚ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਚੋਂ ਲਭਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ। ਏਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਚ ਨਾਇਕ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ।

ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਭੁਲੇਖਾ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਜਦ ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦਾ ਘਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ, ਤਾਂ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਜਾਂ ਦਲੀਲ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ 'ਤੇ ਸ਼ਕ ਹੋਣਾ ਜਾਇਜ਼ ਹੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀਹੀਣਤਾ ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ ਜੰਗ ਦੌਰਾਨ ਨਾਤੁਸੀਵਾਦ ਦੇ ਜੁਲਮਾਂ ਅੱਗੇ ਕਈ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਵੀ ਡਬਲਯੂ ਐੱਚ ਐਂਡਰਨ ਨੂੰ ਵੀ ਆਖਣਾ ਪਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੀ ਕੋਈ ਕਵਿਤਾ ਕਿਸੇ ਯਹੂਦੀ ਜਾਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਚਾ ਸਕੀ। ਸਪੇਨ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਜਾਨ ਕੁਰਬਾਨ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਜੌਨ ਕੋਰਨਫਰਡ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਸੀ:

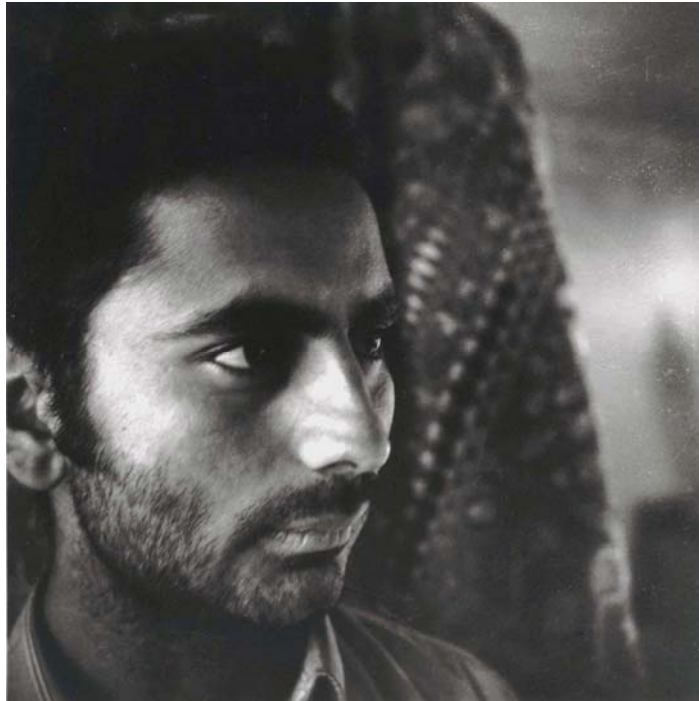
We can do nothing to ease that pain.
But prove the agony was not in vain.

ਛੇਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਧਵਰਗੀ ਨਿਪੁੰਸਕਤਾ ਨੂੰ ਰੁਮਾਨੀ ਰੰਗਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਰੁਜ਼ਹਾਨ ਚੱਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਤੇ ਮੀਸ਼ੇ ਨੇ ਲਿਖੀਆਂ ਸੀ। ਮੀਸ਼ੇ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਚੀਕ ਬੁਲਬੁਲੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਤੱਤੇ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਗਤਾਰ ਵਰਗਿਆਂ ਦੀ ਲਿਖੀ ਸ਼ੈਰੀਲੀ ਕਵਿਤਾ ਚੰਗੀ ਲਗਦੀ ਸੀ।

ਕੁਝ ਇਨਸਾਨੀ ਹਾਲਤਾਂ ਬੜੀਆਂ ਨਾਟਕੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਾਤਲ ਦੀ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਦਮ ਤੋੜ ਰਹੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਫਿਲਮ ਬਣਾਉਂਦੇ ਫੋਟੋਗਰਾਫਰ ਸਾਹਮਣੇ ਧਰਮ ਸੰਕਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ - ਮਰ ਰਹੇ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜਾਂ ਉਹਦੀ ਫੋਟੋ ਖਿੱਚਣੀ? ਵੀਅਤਨਾਮ ਜੰਗ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫੋਟੋਗਰਾਫਰ ਡੌਨ ਮੈਕਇਲਿਨ ਦਾ ਇਹੀ ਹਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਮਰ ਰਿਹਾ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਝੋਰਾ ਹੈ। ਚੇ ਗੁਵਾਰਾ ਆਪ ਡਾਕਟਰ ਸੀ। ਜੰਗ ਲੜਦਿਆਂ ਉਹਨੂੰ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ: ਜਾਂ ਬੰਦੂਕ ਜਾਂ ਦਵਾਈਆਂ ਦਾ ਥੈਲਾ? ਉਹਨੇ ਬੰਦੂਕ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਅੱਜ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰੁਦਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਸਵੈ ਨਾਲ, ਨਾ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਤੇ ਨਾ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਕੋਈ ਕਮਿਟਮੈਂਟ ਹੈ। ਇਹ ਮੁਕਾਣ ਦੇਣ ਆਈਆਂ ਚਲਿਤਰੀ ਤੀਵੀਆਂ ਹਨ। ਚੈਖੋਵ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ: ਕੋਈ ਮੁਹੱਬਤ ਵਿਚ, ਵੈਦਗੀ ਵਿਚ ਝੂਠ ਬੋਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੜਾ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਲਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਬੋਲ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਅੱਜ ਤਾਂ ਝੂਠ ਦੀ ਚੜ੍ਹ ਮਚੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਪਾਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ

ਨਕਸਲਬਾਤੀ ਦੌਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜੁਝਾਰ ਕਵਿਤਾ ਸਾਡਾ ਵਿਰਸਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਹਿਜ ਅੰਗ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਕਸਲਬਾਤੀ ਲਹਿਰ ਬੰਗਾਲੋਂ ਧੂਹ ਕੇ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਦੀ ਕੋਈ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਈ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਰੇਰੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆਈ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਖੜੋਤ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਹਲੂਣੇ ਨਾਲ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸੰਨ 1936 ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਅਦਬੀ ਤਰੱਕੀਪਸੰਦ ਲਹਿਰ ਸੱਠਾਂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਮੱਠੀ ਪੈ ਗਈ ਸੀ। ਅਖੌਤੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਨੇ ਕੋਈ ਦਸ ਸਾਲ ਪਿੱਛੇ ਮੱਲੀ ਰੱਖਿਆ। ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਲਗਦੀ ਇਹ ਲਹਿਰ ਯੂਰਪ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਬੁਰਯਵਾ ਅਖ਼ਲਾਕੀ ਨਿਘਾਰ ਦੀ ਪਿਉਂਦ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਰੋਏ ਦਰੱਖਤ 'ਤੇ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸੰਸਾਰ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ (ਲਾਤੀਨੀ ਅਮਰੀਕਾ, ਅਫ਼ਰੀਕਾ, ਵੀਅਤਨਾਮ ਤੇ 1968 ਦੇ ਪੈਰਿਸ) ਤੇ ਨਕਸਲਬਾਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਾਹਿਤਕ ਅੰਡਰਗਰਾਊਂਡ ਪਰਚਾ *ਦਸਤਾਵੇਜ਼* ਛਪਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਛਪਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ, ਪਾਸ਼, ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ ਮੰਨੇ ਗਏ।

ਪਾਸ਼. ਨਕੋਦਰ. 1973. ਫੋਟੋਕਾਰ ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ

ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰੀਤ ਚਾਲੂ ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਤੋਂ ਨਾਬਰੀ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕੌਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਹਦਾ ਸਿਖਰ ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਚੱਲੀ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਇਨਕਾਲਬੀ ਕਵਿਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਿਰੀ ਨਾਬਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਕਿਰਤੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਅਪਣੇ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਦਾ ਆਸ਼ਾਵਾਦ ਵੀ ਸੀ। ਕਿਰਤੀ ਕਿਸਾਨ ਲਹਿਰ ਨੇ ਲਹੌਰੀ ਰਾਮ ਪ੍ਰਦੇਸੀ, ਸਰਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਯੂਥਪ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕੰਵਰ, ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਜੌਹਰ ਤੇ ਗੁਰਦਾਸ ਰਾਮ ਆਲਮ ਵਰਗੇ ਕਵੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ। ਪਰ ਗ਼ਦਰ ਗੁੰਜਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਫੁਲਵਾੜੀ ਪਰਚੇ ਦੇ ਬੰਦ ਹੋਣ ਤਕ (1955) ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਮੁੱਲ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਜੁਝਾਰ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਆਮ ਕਰਕੇ ਦਰਮਿਆਨੇ ਤਬਕੇ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਦਰਮਿਆਨੇ ਤਬਕੇ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਸੀਮਿਤ ਰਿਹਾ। ਸਿਰਫ਼ ਨਵਾਂ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਇਸ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਤੋੜ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਗ਼ਰੀਬ ਜੱਟਾਂ ਤੇ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ। ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਨਵੀਆਂ ਤਸਬੀਹਾਂ ਇਸਤਿਆਰਿਆਂ ਤੇ ਬੋਲੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸਲੋਂ ਲੁਕੇ ਰਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪੇਂਡੂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਪਹਿਲੂ ਦਿਲ, ਪਾਸ਼ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਉਜਾਗਰ ਹੋਏ। ਭੁੱਖ, ਨੰਗ, ਕੰਗਾਲੀ ਦਾ ਸਪਾਟ ਬਿਆਨ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਰਤੀ ਕਿਸਾਨ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ; ਪਰ ਖੇਤ ਦੀ ਵਤਰ ਭੋਇ, ਕੰਡੇ ਦੇ ਜ਼ਖਮ, ਕੋਠਿਆਂ ਉਪਰ ਸੁੱਕਦੀਆਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਛੱਲੀਆਂ, ਬੋਹਲਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਭੁੱਖੇ ਕਾਮਿਆਂ, ਸਿਕਲੀਗਰਾਂ, ਪੰਡੋਰਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਹਨਤੀ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਤਾਲ ਦਿੰਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਵਲ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਈ। ਖਾਸ ਕਰ ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਜਿਥੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਉਥੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਬਹੁਵਿਧਤਾ ਤੇ ਡੂੰਘਾਈ ਦੀ ਝਲਕ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਟੇਜੀ ਤੇ ਕਿਤਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਝੂਠੀ ਵੰਡੀ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਤਰੱਕੀਪਸੰਦ ਸਾਹਿਤ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਸਾਹਿਤ ਹੈ, ਲੋਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ। ਮੁਸ਼ਾਇਰਿਆਂ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਜਲਸਿਆਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਲੋਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਲਿਖੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਦਬੀ ਮੁੱਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਤੇ ਅਦਬੀ ਮੁੱਲ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਗੱਲ ਉਦਾਸੀ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦਿਲ ਤੇ ਪਾਸ਼ ਨੇ ਵੀ। ਪਰ ਦਿਲ ਤੇ ਪਾਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕਿਤਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖਾਨੇ ਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਦਿਲ ਤੇ ਪਾਸ਼ ਦਾ ਪਾਠਕ ਘਟੋਘਟ ਸਕੂਲ ਦਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਰਸੇ ਚ ਮਿਲੀ

ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਦੀ ਰੀਤ ਨੂੰ ਹੀ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ। ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਬੀਮਾਰੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਿਆ। ਪਰ ਪਾਸ ਨੂੰ ਇਹਦਾ ਪਤਾ ਲੋਹਕਥਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹਨੇ ਉਦੋਂ ਜੁਝਾਰ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਆਪ-ਸਜੇ ਆਲੋਚਕ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ:

ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰੂਪ ਜੇ ਹੁਣ ਨਾ ਬਦਲਿਆ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਇਹ ਕੇਵਲ ਦਿਮਾਗੀ
ਹੱਥਰਸੀ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਏਗੀ। ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਹੁਣ ਆਮ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਮਾਪਦੰਡਾਂ
ਵੱਲ ਪਰੇਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਕੇਵਲ ਮੁੱਠੀਭਰ ਬੁਧੀਜੀਵੀਆਂ,
ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਦਾ ਪਰਚਾਵਾ ਹੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ
ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ
ਇਹਦਾ ਦੂਰ ਦਾ ਵੀ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ।
- ਰੋਹਲੇ ਬਾਣ, ਜਨਵਰੀ 1972

ਪਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਮੁਰਾਦ ਪੱਛਮੀ ਤਰਜ਼ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਉਭਰਦੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੇ ਉਸੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪਾਸ ਇਹ ਸਵਾਲ ਆਪ-ਸਜੇ ਆਲੋਚਕ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਥਾਂ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਦਾ? ਦਰਅਸਲ ਪਾਸ ਇਹ ਸਵਾਲ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤੇ ਅਪਣੇ ਨਾਲ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਸਵਾਲ ਪਾਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਜਵਾਬ ਦਾ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਸ ਨੇ ਆਪ ਸਫ਼ਿਦ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ (ਗੀਤ, ਬੋਲੀਆਂ ਵਗ਼ੈਰਾ), ਪਰ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਬਣੀ। ਇਹਦੀ ਤੀਸਰੀ ਕਿਤਾਬ *ਸਾਡੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ* (1978) ਇਹਦਾ ਵਿਸ਼ਾਦ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਜਿਥੇ ਪਾਸ ਦੀ ਨਿਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਤੰਗੀ, ਚਿੰਤਕ ਬੇਵਸੀ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਸਮਾਜੀ ਸੰਕਟ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਸੀ; ਉਥੇ ਇਹ ਉਸ ਸਾਹਿਤਕ ਸੀਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵੀ ਸੀ, ਜਿਹਦਾ ਇਹਨੇ ਆਪ-ਸਜੇ ਆਲੋਚਕ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ 'ਕਾਮਰੇਡ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ' ਕਰਕੇ ਵੀ। ਇਹ ਲੰਮੀ ਕਵਿਤਾ ਦਰਅਸਲ ਸਮੁੱਚੀ ਸਤਾਲਿਨਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਏਕਾਲਾਪ ਹੈ।

1978 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1988 ਤਕ ਦੇ ਪੂਰੇ ਦਹਾਕੇ ਚ ਪਾਸ ਕੋਲੋਂ ਕੁਝ ਗਿਣਤੀ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹੀ ਲਿਖ ਹੋਈਆਂ। ਇਹਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ 13 ਜੂਨ 1982 ਦੀ ਅਪਣੀ ਡਾਇਰੀ ਚ ਆਪ ਹੀ ਦਸਦਾ ਹੈ:

ਚਾਰ ਜਨਵਰੀ 1974 ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਅਤੇ ਕਿਸ ਰੁੱਝ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ - 'ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਕਦੀ ਵੀ ਚੁੱਪ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ।' ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਆਇਆਂ ਛੇ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਜੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਧਾਰਮਕ ਜਿਹਾ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਹੋ ਈ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਕੇਵਲ ਹੋਇਆ ਇਹ ਕਿ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਫਿਤਰਤ ਬਦਲ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਮੇਰੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਵੀ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਨਵੀਂ ਫਿਤਰਤ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੋਣਾ ਹੀ ਬਾਕੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਪ੍ਰਾਸਿਸ ਹੈ। ਦੇਹ ਨੂੰ ਲੱਗੇ ਵੈਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਹੁਣ ਬੋਹੜੀ ਹੀ ਬਾਕੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਸੋਗ ਦਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇਗਾ। ਇਹ ਪਿਛਲੇ ਛੇ ਸਾਲ ਮੈਂ ਕਦੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਤਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਹੀ ਢਾਰਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ! ਜੋ ਕਦੇ ਵੀ ਕਲਮ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਨਜ਼ਮ ਤਰਾਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਗੱਲ ਹੋਈ ਨਾ? ਆਖ਼ਰ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣਾ ਕੁੱਤੀ ਦਾ ਸੂਆ ਤਾਂ ਨਹੀਂ!

ਹਰ ਚੰਗਾ ਕਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹਦੀ ਇਹ ਖ਼ਾਹਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਦੇ ਚੁੱਪ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਹਰ ਕਵੀ ਦੀ ਫਿਤਰਤ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਵੀ। ਪਾਸ ਵਰਗਾ ਪ੍ਰਤਿਭਵਾਨ ਦੀ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਲਮ ਨਾਲ ਧੱਕਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹਦੇ ਤਖ਼ਲੀਕੀ ਅਮਲ ਬਾਰੇ ਇੱਕੋ ਇੰਟਰਵਿਊ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਦਰਭ ਨਾਂ ਦੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ 1978 ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੁਲਾਕਾਤੀ ਅਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਧਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਸ ਪਹਿਲਾਂ ਬਹੁਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਲਿਖਦਾ ਸੀ ਤੇ ਅਗਲੀਆਂ ਦੋ ਕਿਤਾਬਾਂ ਇਹਨੇ ਬੋਹੜੇ ਪਾਠਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਲਿਖੀਆਂ। ਦਰਅਸਲ ਪਾਸ ਦਾ ਘੇਰਾ ਇੱਕੋ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਵੱਖਰੀ ਹੈ ਕਿ ਪਾਸ ਦੀ ਬੜਬੋਲੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹਦੀ ਸੂਖਮ ਕਵਿਤਾ ਘਟ ਸਮਝ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿੰਨੀ ਚੰਗੀ ਨਾ ਲਗਦੀ ਹੋਏਗੀ। ਜਾਤੀ

ਦਹਿਸ਼ਤਪਸੰਦ ਲਹਿਰ ਦੀ ਅਟੱਲ ਹਾਰ ਪਿੱਛੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਬੜਬੋਲੀ ਕਵਿਤਾ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਹਰ ਚੰਗਾ ਕਵੀ ਨਵੇਂ ਕਾਵਿਕ ਮਿਥ ਸਿਰਜਦਾ ਤੇ ਨਾਲੋਂ-ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਦਾ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਹੈ
ਹਾਰਨ ਬਾਅਦ ਕੋਈ ਅਣਖੀ ਜਿਵੇਂ
ਵੈਰੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚ ਤੱਕਦਾ ਹੈ
ਮੈਂ ਨਿੱਕੀ-ਨਿੱਕੀ ਲੋਅ ਵਿਚ
ਕਿਰ ਗਈ ਗਾਨੀ ਵਾਂਗ
ਟੋਹ-ਟੋਹ ਕੇ ਅਪਣਾ ਆਪ ਲਭਣਾ ਹੈ...

ਏਸੇ ਇੰਟਰਵਿਊ ਵਿਚ ਮੁਲਾਕਾਤੀ ਪਾਸ਼ ਕੋਲੋਂ ਇਹ ਅਖਵਾ ਕੇ ਛੱਡਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿਆਰ ਵਰਗੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਇਹ ਅਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅੰਗ ਏਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਕਸਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸੁਰ ਮੇਲੀ ਰਖਣ ਦੀ ਇਹਦੀ ਕੋਈ ਦੰਭੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਸੀ। ਜੁਝਾਰ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਦਾ ਬੰਧੋਜ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਘਟ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਆਖਦੇ ਕਿ ਪਿਆਰ ਜਾਂ ਔਰਤ ਇਨਕਾਲਬ ਦੇ ਰਾਹ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। (ਉਂਜ ਪਾਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਮੈਂ ਹੁਣ ਵਿਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ' ਛਪਣ ਵੇਲੇ ਇਹਦੇ ਔਰਤ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਕਰਕੇ ਕਰੜੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਹੋਈ ਸੀ।) ਇਹਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪਿਆਰ ਕਵਿਤਾ ਕਦੇ ਵੀ ਕਾਤਲਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਚ ਨਹੀਂ ਭੁਗਤ ਸਕਦੀ। ਪਾਸ਼ਲੇ ਨਰੂਦਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿਆਸੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰਾਹ ਪਿਆਰ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਰਾਹ ਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਕਵਿਤਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿਆਰ ਕਵਿਤਾ 'ਤੇ ਹੱਥ ਆਜ਼ਮਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਇਹ ਹਰ ਕੋਈ ਸ਼ੂਰੂ ਹੀ ਸਿਆਸੀ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਔਗੁਣ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਰੂਸੀ ਤੇ ਚੀਨੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿਰਸੇ ਚ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਸੋਚਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਪਾਸ਼ ਸਾਡੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਕਮਲਾ ਦਾਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਕਿਉਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਨਾਲ ਜੇ ਸਾਵਾਂ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ, ਤਾਂ ਪਾਸ਼ ਵਰਗਾ ਕਵੀ ਉਹਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਚ ਕਿਵੇਂ ਘੜ ਸਕਦਾ ਸੀ?

ਪਾਸ਼ ਮਗਰੋਂ ਛਪੇ ਕੁਝ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਇਹਨੂੰ 'ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਨੁੰਮਾਇੰਦਾ ਕਵੀ' ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਆਰਥਿਕ ਤਬਕਾਤੀ ਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਪਾਸ਼ ਨੂੰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਰਖਣ ਨਾਲ ਨਿਆਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਸਿਰੇ ਦੀ ਸਿੱਧਤ ਆਲੋਚਨਾ ਹੈ। ਇਤਾਲਵੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਅਨਤੋਨੀਉ ਲੈਬਰੀਉਲਾ ਨੇ ਮਾਰਕਸੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਖਾਨਿਆਂ ਚ ਰਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਖ਼ਿਲਾਫ 1908 ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ:

ਮੁਰਖ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦਾ ਖਾਤਾ ਬਣਾ ਦੇਣਗੇ ਤੇ ਆਖਿਰ ਦਾਂਤੇ ਦੀ ਕਿਰਤ *ਡੀਵਾਈਨ ਕੌਮੇਡੀ* ਨੂੰ ਕਪੜੇ ਦੇ ਟੋਟਿਆਂ ਦਾ ਵਹੀਖਾਤਾ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਗੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਚ ਵੇਚ ਫ਼ਲੋਰੈਂਸ ਦੇ ਠੱਗ ਵਪਾਰੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਕਮਾਈ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ।

ਮਾਰਕਸ ਦਰਅਸਲ ਆਰਥਿਕ ਬੁਨਿਆਦ ਤੇ ਉਸਾਰ ਦੇ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਦਸਦਾ ਹੈ, ਸਿੱਧ-ਪੱਧਰਾਂ ਨਹੀਂ। ਪਾਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕੁਝ ਮਰਲੇ ਖੱਤਿਆਂ, ਹਾੜੀ ਸੋਣੀ ਦਾ, ਪਟਵਾਰੀ ਜਾਂ ਸ਼ਾਹ ਕਰਾੜ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਹੀਆਂ ਚ ਦਰਜ ਹਿੰਦਸਿਆਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ; ਸਗੋਂ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਬੰਦੇ ਦੀ ਰੂਹ ਦਾ, ਇਹਦੇ ਨਿਤ ਦੇ ਜੀਣ ਦੀ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਪਾਸ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੇ ਕਵੀ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਹੀ ਸ਼ਾਇਰ ਸਨ; ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵੀ ਮਿਸਰਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ। ਕਿਸਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਹਰ ਮੈਂਬਰ ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹਰ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸ਼ਾਇਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅੱਥਰਾ ਰੋਹ ਜੁਝਾਰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸ਼ੋਖ਼ ਪਹਿਲੂ ਸੀ। ਇਸ ਰੋਹ ਨੂੰ ਜਾਤੀ ਦਹਿਸ਼ਤਪਸੰਦ ਚਾਰੂਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਚੱਲੇ ਅਖੌਤੀ ਕਲਚਰਲ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਪਾਸ਼ ਨੂੰ, ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਕਾਰਕੁੰਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਲੂਹਣ ਵਾਲੀ ਤੇ ਕਤਲ ਕਰਨ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣਾ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਪਾਸ਼ ਉਦੋਂ ਲਿਖੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਗ਼ਾਲਿਬ ਤੇ ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਦਾਹੜੀ ਨੌਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਉਨੇ ਹੀ ਵੱਡੇ ਕਵੀ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ 'ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਿੰਡੇ' ਤੇ ਉੱਥੀ ਬੋਹਰ ਵਰਗੀ ਲਾਸ਼' ਦਸਦਾ ਹੈ। ਪਾਸ਼ ਨੇ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਗਾਹਲੀ-

ਗਲੋਚ ਤੋਂ ਕਿਨਾਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹਨੇ 1973 ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਆਪ-ਸਜੇ ਆਲੋਚਕ ਨੂੰ ਉਸੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜੁਝਾਰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਾਰਾ ਰੋਹ ਤਸੱਦਦ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਉਭਰਿਆ ਅੰਨ੍ਹਾ ਗੁੱਸਾ ਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਏਨੇ ਵਰ੍ਹੇ ਬੀਤ ਜਾਣ 'ਤੇ ਵੀ ਕੁਝ ਸਿੱਧਤ ਆਲੋਚਕ ਚਾਰੂਵਾਦੀ ਦੌਰ ਦੀਆਂ ਗਾਹਲਾਂ ਨੂੰ ਪਾਸ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸੁਹਜ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਆਖਦੇ ਹਨ: “ਗੁੱਸੇ ਦੀ ਅੱਗ ਨਾਲ ਲਾਲ ਸੁਰਖ ਹੋਈ ਪਾਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਸੁਹਜ ਦੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪੁੱਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ।” ਲੋਹਕਥਾ ਵਿਚ ‘ਰਾਤ ਨੂੰ’ ਤੇ ‘ਬਰਸਾਤ’ ਵਰਗੀਆਂ ਸੁਹਜੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ?

ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੜ੍ਹਨ-ਪੜ੍ਹਾਣ ਸਾਰਾ ਛੱਡ ਕੇ ਜੱਟ-ਬੂਟਾਂ ਨਾਲ ਯਾਰੀ ਲਾਈ ਸੀ। ਪਾਸ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਚ ਗੱਲ ਉਲਟੀ ਹੋਈ। ਹੁਣ ਜੱਟ-ਬੂਟ ਆਪ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਅਕਲ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਪਾ ਕੇ ਅਪਣੀ ਹੋਣੀ ਆਪ ਅਪਣੇ ਹੱਥ ਲੈਣ ਲਈ ਜੁਝਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਇਹਦੀ ‘ਡੱਬ ਚ ਸੁਪਨੇ ਸਨ ਤੇ ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਡਰਦਾ’। ਪਾਸ ਦਾ ਇਕਦਮ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੂਹਾ ਤਾਰਾ ਬਣਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹਨੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮਿਆਰ ਤੋੜੇ ਤੇ ਨਵੇਂ ਬਣਾਏ। ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਵੈਨਗਾਗ ਵਾਂਙ ਪਾਸ ਕਾਲੀਨਾਂ ਨਾਲ ਸਜੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਲਿਬੜੀਆਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਸਣੇ ਆ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅੱਥਰਾ ਬਾਲ ਸੀ, ਲਾਡਲਾ ਬੱਚਾ; ਜਿਹਨੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅਪਣੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪੁਰਾਈ। ਨਵੇਂ ਉਭਰਦੇ ਕਵੀ ਪਾਸ ਦੀ ਰੀਸੇ ਉਸੇ ਪੈਰਿਬਰੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਲੱਗੇ, ਪਰ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋਏ। ਲੋਹਕਥਾ ਵਿਚਲੀ ਕਵਿਤਾ ਕਾਤਲ ਪਾਸ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ। ਓਦੋਂ ਇਹ ਪਾਸ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਜਾਣ ਕੇ ਕਿਤਾਬ ਚ ਪਾਈ ਗਈ ਸੀ।

ਵਾਲਟਰ ਬੈਂਜਾਮਿਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਹਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਨਾਇਕ ਚੰਗਾ ਸੋਚਵਾਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਲੋਹਕਥਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਨਾਇਕ ਦੀ ਸੋਚਵਾਨ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਲੋਹਕਥਾ ਦਾ ਲੜਾਕਾ ਮੁੰਡਾ ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਗਾਹਲਾਂ ਕਢਣ ਦੀ ਥਾਂ ਅਪਣੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਨਾਲ, ਅਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ, ਅਪਣੇ ਵਰਗਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗਾ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੜੰਗੇ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਗੋਰਖੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਰਲਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਿੰਸਕ, ਤਨਹਾ, ਸਪਾਟ, ਕੁਹਜਾ, ਕਲੇਸ਼ ਭਰਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰੀਤ-ਵਿਹੂਣਾ ਲੈਂਡਸਕੇਪ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪਾਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸਮੱਗ੍ਰ ਰੂਪ ਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ। ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲੈਂਡਸਕੇਪ ਦਾ ਟੁਕੜਿਆਂ ਚ ਮਿਥਯ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਅਪਣੇ ਅਸਲ ਰੰਗ ਵਿਚ ਤੇ ਸਮੱਗ੍ਰਤਾ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਕੇ ਨਹੀਂ।

ਕਿਸੇ ਦੇ ਤੁਰ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਉਹਦੀ ਹਰ ਗੱਲ ਹਰ ਵਾਰਦਾਤ ਏਨੀ ਠੋਸ ਤੇ ਯਕੀਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾ ਕੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਲਈ ਪਾਸ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹਰ ਅੱਖਰ ਅਹਿਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਉਹਨੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਿਤ ਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਲਿਖੇ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਇਹਦੇ ਨਿਤ ਨਵੇਂ ਮਾਅਨੇ ਲਭਦੇ ਰਹਿਣਗੇ।

II

ਪਾਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਦੋ ਦੌਰ ਹਨ - ਪਹਿਲਾ ਯੁਯੁਤਸਾ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਜਗਿਆਸਾ ਦਾ। ਇਹਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਕਿਤਾਬਾਂ ਚ ਯੁਯੁਤਸਾ ਹੈ ਤੇ ਤੀਜੀ ਤੇ ਆਖ਼ਿਰੀ ਕਿਤਾਬ ਚ ਜਗਿਆਸਾ। ਆਖ਼ਿਰੀ ਕਿਤਾਬ ਬਾਰੇ ਪਾਸ ਆਪ ਹੀ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਦੇ ‘ਰੋਹ ਦਾ ਕਥਾਰਸਿਸ ਤੇ ਰਫ ਐਕਸਪੀਰੀਐਂਸ’ ਹੈ। ਕਿ ਇਹ ਤਿੰਨ ਮਸਲ੍ਹਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਦਿਆਂ ਲਿਖੀ ਗਈ - 1) ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, 2) ਸਹੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਅਤੇ 3) ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਠੰਢੇਪਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਮਸਲ੍ਹੇ ਵਾਕਿਆ ਹੀ ਬੜੇ ਡੂੰਘੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਸਲ੍ਹੇ ਕਵੀ ਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਪਾਠਕ ਦੇ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਪਾਸ ‘ਮਰਣਊ ਬੁਰਯਵਾ’ ਸੁਹਜੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ‘ਅਸੀਂ’ ਬਣ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹਦੀ ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਕੀਤੀ ਵਡਿਆਈ ਤੋਂ ਛੁਟ ਇਹਨੇ ਅਪਣੀ ਹੀ ਧਿਰ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਅੱਖਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ। ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ ਬਾਰੇ ਇਹਦੀ ਚੁੱਪ ਹੋਰ ਵੀ ਰੜਕਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਦਿਲ ਪਾਸ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਘਟ ਸਮਰੱਥ ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਜੁਝਾਰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਸਮਾਜੀ ਫਲਸਫਾ ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਹੈ, ਪਰ ਇਹਦੇ ਹਰ ਕਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸੁਹਜ ਆਪੋ ਅਪਣਾ ਹੈ। ਪਾਸ਼ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸੁਹਜ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਇਹਦੀਆਂ ਅਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਖਿਲਰੇ ਹੋਏ ਹਨ - ਚਿੰਠੀਆਂ, ਡਾਇਰੀ, ਫੁਟਕਲ ਵਾਰਤਕ ਤੇ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ। ਇਹ ਆਪ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸੋਮਾ 'ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਤੀਖਣਤਾ' ਹੈ, ਜਿਸ ਪਿੱਛੇ ਦਰੜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਗਾਥਾ ਵੀ ਹੈ; ਪਰ ਫ਼ਰਕ ਰੋਹ-ਭਰੇ ਆਵੇਗ ਦੇ ਬਲ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਵੇਗ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਦਿਲ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੁਰ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੀ ਨਕਸਲੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਨਾਂਹਪੱਖੀ ਰੂਪ ਆਖਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਦਿਲ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਜੁਝਾਰ ਕਵਿਤਾ ਕਹਿਣ ਬਾਰੇ ਮੁੜ ਤੋਂ ਸੋਚਣਾ ਪਏਗਾ। ਪਾਸ਼ ਦਾ ਰੋਹ ਬਾਕੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਧੀਰਜ ਤੇ ਸੰਜਮ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਅਪਣਾਈ ਰੱਖਿਆ।

ਪਾਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਦਾ ਇੱਕੋ ਮਿਸਰਾ ਇਹਦੇ ਕਾਵਿ ਸੁਹਜ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ: 'ਅਸੀਂ ਸਾਰਾ ਸੱਚੀਮੁੱਚੀ ਦਾ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ।' ਇਹ ਸੱਚੀਮੁੱਚੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਇਹਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਕਾਰੀਗਰੀ (ਤਕਨੀਕ) ਹੈ, ਇਹੀ ਇਹਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਹੈ ਤੇ ਇਹੀ ਫਲਸਫਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵੀ ਐਡਨ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਲਾ ਸੁਹਜ ਤੇ ਸੱਚ ਦੀ ਇੱਛਾ ਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਸੋਝੀ ਚੋਂ ਵੀ ਕਿ ਸੁਹਜ ਤੇ ਸੱਚ ਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਟੱਕਰ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਾਸ਼ ਦੇ ਸੁਹਜ ਤੇ ਸੱਚ ਵਿਚ ਟੱਕਰ ਅੱਵਲ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ; ਜੇ ਕਿਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਇਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨਜ਼ਿਠੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਾਸ਼ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕਵਿਤਾ ਇਨਕਾਰ ਹੈ:

ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਆਸ ਨਾ ਕਰਿਉ
ਮੈਂ ਖੇਤਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤ* ਹੋ ਕੇ
ਤੁਹਾਡੇ ਚਗਲੇ ਹੋਏ ਸਵਾਦਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗਾ
ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਆਸ ਨਾ ਰੱਖਿਉ
ਕਿ ਮੈਂ ਖਰਗੋਸ਼ ਵਾਂਗ
ਰੋਹੀਆਂ ਦੀ ਕੂਲੀ ਮਹਿਕ ਨੂੰ ਪੋਲੇ ਜਿਹੇ ਸੁੰਘਾਂ
ਮੈਂ ਹਰ ਕਾਸੇ ਨੂੰ ਜੋਤਾ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਬਲਦ ਦੇ ਵਾਂਗ
ਖੁਰਲੀ ਉੱਤੇ ਸਿੰਧਾ ਹੋ ਕੇ ਟਕਰਿਆ ਹਾਂ

* ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮੂਲ ਨੁਸਖੇ ਵਿਚ ਖੇਤਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤ 'ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤ' ਹੈ

ਇਸ ਬੰਦ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਜੋਸ਼ ਦੇ ਕਹਿਣ ਵਾਂਗ ਪਾਸ਼ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸੁਹਜ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਹੈ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਜਗਮਗ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਆਪਾ-ਵਿਰੋਧ ਹੈ। ਅਪਣੇ ਬਿੰਬ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਪਾਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੇ ਖਰੂਵੇ ਸੱਚ ਨੂੰ 'ਜੜ੍ਹੇ ਫੜ ਕੇ ਵਗਾਹ ਸੁੱਟਣ' ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਚ ਮੁੜ ਕਾਇਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰੋਹੀ ਦੀ ਕੂਲੀ ਮਹਿਕ ਨੂੰ ਖਰਗੋਸ਼ ਵਾਂਗ ਸੁੰਘਣ ਦਾ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਜਾਂ ਨਕਸਲਵਾਦ ਨਾਲ ਕੀ ਵਿਰੋਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ, ਇਹ ਬਿੰਬ ਪਾਸ਼ ਦੀ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਮੌਜੂਦ ਖਰੂਵੇਪਨ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ। ਇਹ ਖਰੂਵਾਪਨ ਹੀ ਪਾਸ਼ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੈ। ਇਹ ਖਰੂਵਾਪਨ ਇਹਦੀ ਪਹਿਲੇ ਦੌਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਚ ਸਮੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਹਦਾ ਨਖੇੜ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਚੇਤ ਨਹੀਂ ਸੀ - ਜੂਆਂ ਦਾ ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ, ਬਿਆਈਆਂ ਦਾ ਭੂਗੋਲ, ਧੁੰਨੀ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ, ਗਾਉਂਦੀ ਭਾਫ ਦੀ ਗੁੱਛੀ, ਪਰਬਤ ਦਾ ਪਤੁੱਲ, ਟਪੁੰ ਟਪੁੰ ਦੀ ਉਮਰ, ਚੀਜ਼ਾਂ ਚੋਂ ਉਠਦੀ ਅੰਨ੍ਹੇਪਣ ਦੀ ਭਾਫ, ਕਪੜਿਆਂ ਹੇਠਲੀ ਡੋਰ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਸਿਰਾ ਗੁਟਾਘੜੀ ਨਾਲ ਬੱਝਣ ਵਰਗੇ ਬੇਮਤਲਬ ਤੇ ਖਰੂਵੇ ਧੂਨੀ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਵਿਕ ਮਨਤਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਪਣੀ ਸੱਚੀਮੁੱਚੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪਾਸ਼ ਨੇ ਕਿਸੇ ਚਿੰਠੀ ਵਿਚ ਇੰਜ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਸੀ:

ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇਕ ਸੀਮਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਤੇ ਫੈਲਾਉ ਦੇ
ਬਾਵਜੂਦ ਕੇਵਲ ਤਲਵੰਡੀ ਸਲੇਮ ਤੇ ਇਸ ਦੁਆਲੇ 20 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਅਰਧ-ਵਿਆਸ ਦੇ ਘੇਰੇ ਦੇ
ਜੀਵਨ ਵੇਗ ਦੀ ਹੀ ਪਕੜ ਹੈ। - ਦਰਸ਼ਨ ਬੁਲੰਦਵੀ ਨੂੰ 1 ਅਗਸਤ 1982 ਦੀ ਚਿੱਠੀ

ਸੱਚਮੁੱਚ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਪਾਸ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸਾਰੇ ਕਵੀ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਸ਼ ਐਸੇ ਰਸੋਈਏ ਦਸਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਂਡੇ ਦੇ ਖੋਲ ਦੀ ਭੁਰਜੀ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੈਂਡਸਕੇਪ ਸੱਚਮੁੱਚ ਬੜਾ ਹਿੰਸਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਾਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸੁਹਜ ਵੀ ਹਿੰਸਕ ਹੈ। ਇਹ ਹਿੰਸਾ ਖ਼ਾਤਰ ਹਿੰਸਾ ਨਹੀਂ, ਜਵਾਬੀ ਹਿੰਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਦਿਲ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਨੇ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮੌਰਾਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਵੰਗਾਰਨ ਵਾਲਾ ਕਵੀ ਪਾਸ ਹੀ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਕਾਵਿ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਇਹਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਭਗਵਾਨ ਜੋਸ਼ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ 'ਕਰਾਮਾਤੀ ਸੁਹਜ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ - ਕਰਾਮਾਤੀ ਬਿੰਬ ਘੜਦੀ ਤੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਚਿੜਾਉਂਦੀ [ਪਾਸ ਦੀ] ਕਵਿਤਾ ਲਟਲਟ ਬਲਦੀ ਜੋਤ ਵਾਂਗ ਇਕ ਵੇਰ ਅਪਣੇ ਆਲੇਦੁਆਲੇ ਸਭ ਕੁਝ ਜਗਮਗਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। - ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ, ਆਰਸੀ, ਮਾਰਚ 1990.

ਪਾਸ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਚਿੰਨੀ ਹੈ:

ਅਸੀਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਚੁਟਕੀਆਂ ਨਹੀਂ ਵੱਢਦੇ ਬੱਬੇ ਭਰਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਸਮਾਜ ਦੀ Crudity ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਹੈ ਜੜ੍ਹ ਤੋਂ ਫੜਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਸਾਡੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਅਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹਨੂੰ ਪੁਟ ਕੇ ਵਗਾਹ ਮਾਰਨ ਦੀ ਲੋਚਾ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। - (ਸਮਸ਼ੇਰ ਸੰਧੂ ਨੂੰ 19 ਜੁਲਾਈ 1974 ਦੀ ਚਿੱਠੀ)

ਏਸੇ ਚਿੰਨੀ ਵਿਚ ਪਾਸ ਬਹੁਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਭਾਂਜਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਆਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਰੂਹ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਹੈ, ਨਫਰਤ ਹੈ ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਪਾਸ ਜਮਾਤੀ ਨਫਰਤ ਦੀ ਨੀਂਹ 'ਤੇ ਉਸਰੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਤਾਲਿਨਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸੁਹਜ ਮਾਡਲ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਾਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ; ਇਹਨੇ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਨੂੰ 1975 ਚ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਸੀ:

ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਵੀ ਅਸੀਂ ਲੁਟੇਰੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਤੋਂ ਲਏ ਹਨ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸੁਹਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਨਾ ਅਜੇ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਉਮਰ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਖ਼ਾਸ ਪ੍ਰਾਪਤੀ। ਸਗੋਂ ਇਹਦੇ ਆਸਾਰ ਵੀ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਲੈਖਾਨੋਵ ਤੇ ਲੂਨਾਚਾਰਸਕੀ ਨੇ ਸੁਹਜ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਲੁਟੇਰੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਸਿਰਫ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸਪੈਕਟਿਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਸਿਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਰਖਿਆ ਅਤੇ ਲੂਕਾਚ ਨੇ ਬਿਲਕੁਲ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਵਲ ਕੇਵਲ ਉਦੋਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਕੇਵਲ ਹੈ (ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਾਮੂਲੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ) ਜੋ ਟ੍ਰਾਟਸਕੀ ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਸੂਖਮਤਾ ਬਾਰੇ ਚੁੱਕੇ ਕੁਝ ਸਥੂਲ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤਕ ਆਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸੁਹਜ ਦੇ ਮਸਲੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦਾ। ਲੈਨਿਨ ਤੇ ਮਾਉ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤਕ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਸਿਆਸੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤਕ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਇਹ ਹੈ ਮਿਤਰ ਸਾਡੀ ਹਾਲਤ। ਸੋਸ਼ਤ ਵਰਗ ਦਾ ਬਾਰੀਕ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਕਿਹੜੀਆਂ ਨੀਹਾਂ 'ਤੇ ਉਸਰੇਗਾ, ਇਹ ਕੇਵਲ ਚਿੰਤਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਸ ਸਕਦੇ। ਅਨੇਕਾਂ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਲਟਬੋਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਦਾ ਮਾਲ ਬਣਨਾ ਪਏਗਾ ਜਿਵੇਂ ਚੰਦ ਉੱਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਚੂਹੇ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਚੌਤ ਚਾਨਣਾਂ ਉੱਤੇ ਸੁਹਜ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਬੁਰਜ਼ਵਾ ਤੰਤੂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਪ੍ਰੇਤ ਸਾਇਆ ਮੰਡਰਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਨਾ ਅੱਗ ਹੈ ਨਾ ਲੋਹਾ। ਇਕੋ ਰਾਹ ਹੈ ਕਿ ਕਲਾ ਵਿਚ ਅਰਾਜਕਤਾ ਫੈਲਾ ਦੇਈਏ। ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਢੇਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਤਾਣ ਲਾਈਏ। ਏਹ ਕੰਮ ਕੇਵਲ ਅਸੁੱਧ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਹਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਪਾਬਲੋ ਨਰੂਦਾ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਅਸੁਰਖਿਅਤ ਹਾਂ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਂਗ ਮਰਨ ਵਿਚ ਸਵਾਦ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ, ਜੀਣ ਪ੍ਰਤੀ ਕੌਤੂਹਲ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਤਿੱਖਾ ਹੈ।

ਪਾਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਜਾਂ ਆਖ ਲਉ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪਾਠਕ ਉਹ ਲੋਕ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਓ 'ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੂਝਵਾਨ' ਆਖਦਾ ਹੈ - ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਉਸਤਾਦ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮ। ਪਾਸ ਦਾ ਅਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪਿਆਰ ਤੇ ਨਫਰਤ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਇਹ ਅਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਕੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਚੋਂ ਕਲਚਰਲ ਬੈਕਵਰਡਨੈਸ ਤੇ ਹੀਨਤਾ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਖਦੇਤਦਾ

ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਹਜੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਰਦਾਨਗੀ ਕਢ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਾਸ਼ ਦਰਅਸਲ ਅਪਣੀ ਬੈਕਵਰਡਨੈੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੇਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ (ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਵਰਗੀ ਚੀਜ਼ ਬਹੁਤ ਘਟ ਹੈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ) ਬਹੁਤੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਹੜੀ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀ ਜੇ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਮੈਂ ਵੱਡੇ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਵਾਲਾ ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਧਾਰਣ ਚੀਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਰ ਚੋਂ ਲੰਘਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ਬਸ। ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹੀ ਤਸਵੀਰ ਦਿਸਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚਲੇ ਖੇਲ ਨੂੰ ਉਹ ਬੜੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਹੰਢ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਜੋ ਮੈਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸੋਚ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਵਾਹ ਲੱਗਦੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਪਰ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਚੋਂ ਕਲਚਰਲ ਬੈਕਵਰਡਨੈੱਸ ਬਾਰੇ ਛਾਏ ਹੋਏ ਹੀਨਤਾ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਖਦੇੜਦਾ ਹਾਂ। ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਬਹੁਮੁਖੀ ਜਹਾਲਤ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ Adventure ਵਰਗੇ ਕੁਝ ਹਾਂ ਪੱਖੀ ਗੁਣ ਵੀ ਹਨ, ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਯਕੀਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਬਾਇਸ ਬਣਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਮਰਦਾਨਗੀ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਰੋਕਾਂ ਪਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਸਾਡੇ ਸੁਹਜਵਾਦੀ ਕਵੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਭਾਵੇਂ ਸਿਆਸਤ ਨਾਲ ਬਹੁਤਾ ਸੰਬੰਧਤ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਲਈ ਹੈ ਕਿ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਧੂੜ ਵਜਾਉਣ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਲਾਭ ਹੋ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ... ਤਾਂ ਵੀ ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਉਨੀ ਮਾੜੀ ਨਹੀਂ ਜਿੰਨੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਆਦਿ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕਲਚਰ ਪੱਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਾਸ਼ ਦੇ ਮਕਬੂਲ ਹੋਣ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਣ ਇਹ ਵੀ ਹੈ।

ਬਹਾਰ ਦੀ ਰੁੱਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ
ਫੁੱਲ ਸਿਰਫ ਫੁੱਲ

ਆਉ ਅਸੀਂ ਗੁਮਰਾਹ ਲੋਕ
ਬੇਸ਼ਰਮ ਜਿਹਾ ਗੀਤ ਢੂੰਡੀਏ

ਜਦ ਸਾਡੇ ਗੀਤ ਪੂਰੀ ਜਹਾਲਤ ਨਾਲ
ਫੁੱਲਾਂ ਨਾ' ਅੱਖ ਮੇਲਣਗੇ
ਤਾਂ ਬਹਾਰ ਦਾ ਘੁਮੰਡੀ ਸੁਹਜ
ਕੀ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗਾ?

ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਹੈ
ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਆਪਣੇ ਫਲਸਫੇ 'ਤੇ
ਤਾਂ ਖੋਲ੍ਹੋ ਸੁਨਿਹਰੀ ਜਿਲਦਾਂ ਵਾਲੇ ਗ੍ਰੰਥ
ਤੁਹਾਡੇ ਸੈਕਸਪੀਅਰ ਨੇ
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਾਸੇ ਚ ਮੌਤ ਦੇ ਲਤੀਫੇ ਦਾ
ਕੀ ਸਥਾਨ ਦੱਸਿਆ ਹੈ?
ਤੁਹਾਡੇ ਬੀਬੇਵਨ ਨੇ
ਮਾਂ ਭੈਣ ਦੀਆਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦਾ
ਕੀ ਰਿਦਮ ਦੱਸਿਆ ਹੈ?

ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਕਲਚਰਲ ਪਛੜੇਵੇਂ ਦੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹਨ, ਜਦ ਇਹ ਮੋਨਾਲੀਜ਼ਾ ਦੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਦੇ ਕਦਰਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਹੜੀ ਤੇ ਕਲਾਸਿਕ ਯੂਨਾਨੀ ਜਾਂ ਰੋਮਨ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਮੱਦਾਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀਜੜੇ ਆਖਦਾ ਹੈ:

ਮੋਨਾਲੀਜ਼ਾ ਦੇ ਆਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਘਰ ਸਜਾਏ ਹਨ

ਉਹ ਗਾਉਂਦੇ ਨੇ ਮੋਨਾਲੀਜ਼ਾ ਜਾਂ ਸੁੰਦਰੀ ਯੂਨਾਨ ਦੀ
ਉਹ ਗਲਤ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ

- ਸਤਲੁੱਜ ਦੀ ਹਵਾ, 1971

ਕਾਸ਼, ਪਾਸ਼ ਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ ਨੇ ਬੀਬੇਵਨ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂ ਘਟੋ ਘਟ ਮੋਨਾਲੀਜ਼ਾ ਦੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਚ ਛਪੀ ਤਸਵੀਰ ਹੀ ਦੇਖੀ ਹੁੰਦੀ।

ਪਾਸ਼ ਦਾ ਅਪਣਾ ਸਿਰਜਿਆ ਸੁਹਜ ਇਹਦੇ ਗਲ ਦਾ ਹਾਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਹਨੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਤਸੱਦਦ ਹੈ, ਗਲ ਦਾ ਰੱਸਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੱਸਾ ਤੁਤਾਉਣ ਲਈ ਪਾਸ਼ ਨੇ ਅਪਣੇ ਕਹਿਣ ਵਾਂਗ ਕਈ ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਅਪਣੀ ਅਰਾਜਕਤਾ ਦੇ ਗਿੱਝਾਏ ਪਾਠਕਾਂ ਤੋਂ ਆਕੀ ਹੋ ਕੇ ਇਹਨੇ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਸੀ:

ਜੇ ਤੁਹਾਡੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨ ਘੇਰਾ ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਘਟ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕ ਹੋਣ ਤਾਂ [ਮਾਓ ਦੀ] ਇਹ ਗੱਲ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਬਾਰੇ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਜਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਪਾਗਲ ਦੀ ਬਕਤਵਾਹ ਹੈ।
- ਜਿਥੇ ਕਵਿਤਾ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸੰਪਾਦਕ: ਪਾਲ ਕੌਰ ਤੇ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਸਰਹੰਦ, 1989

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਡੰਗਰਾਂ ਦਾ ਵੱਗ' ਆਖਿਆ ਸੀ। ਪਾਸ਼ ਨੇ ਲਿਖਿਆ: ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ ਇਨ੍ਹਾਂ [ਪਾਠਕਾਂ] ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦੀ ਮੋਤ ਲਿਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। (ਪਾਤਰ ਨੂੰ 1975 ਦੀ ਚਿੱਠੀ)

ਬਹੁਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਤਰੱਕੀਪਸੰਦ ਸਾਹਿਤ ਆਰਥਿਕ ਲੁਟਖੋਹ ਦੀ ਸਪਾਟ ਬਿਆਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਅਨੰਤ ਜਗਿਆਸਾ ਨੂੰ ਅਣਡਿੱਠ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਾਸ਼ ਇਹਨੂੰ 'ਬੜ੍ਹਕਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਲਿਖੀ ਖੋਖਲੀ ਕਵਿਤਾ' ਤੇ ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ 'ਭਾਂਜਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ' ਆਖਦਾ ਹੈ; ਸਾਹਿਤ ਜਿਹੜਾ ਕਿ 'ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਦੀ ਯਾਤਨਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ'। (ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸੰਧੂ ਨੂੰ 19 ਜੁਲਾਈ 1974 ਦੀ ਚਿੱਠੀ) ਪਾਸ਼ ਦੀ ਸਿਫਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨੇ ਇਸ ਔਗੁਣ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਸੀ। ਦੂਸਰੀ ਕਿਤਾਬ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਆਪੇ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਲੱਗਾ। ਇਹ ਖੋਜ ਇਹਦੇ ਹੀ ਗਿੱਝਾਏ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ ਨਾ ਆਈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕਿਸੇ ਪਾਠਕ ਸ਼ੇਰ ਜੰਗ ਨੂੰ ਇਹਨੇ 13 ਮਾਰਚ 1974 ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ:

ਆਖਰ ਆਦਮੀ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਸਮਰਥਾਵਾਂ ਨੇ ਉਸਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਬਹੁਪੱਖਤਾ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ ਨਾ। ਇਹਨਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜਾਣ ਕੇ ਖਿਝ ਨਾਲ ਛਪਵਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ-ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਮਿਹਦੇ ਉੱਤੇ ਜੰਮੀ ਹੋਈ ਬਰਫ ਤੋੜਨ ਲਈ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰਤੂਸਾਂ ਵਾਂਗ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲਾਲ ਕੈਨਵਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸੀਮਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲੈਣ ਦੀ ਆਦਤ ਜਿਹੀ ਪਾ ਦੇਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ੀ ਹਾਂ। ਇਹ ਦੋਸ਼ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਈ ਲੜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਵੀ ਦੋਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਮੰਤਵ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦੀ ਤੋਹੀਨ ਵੀ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕਣ ਤੇ ਵੀ ਸਦਾ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਤੱਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰਨਾ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਨਿੱਕਾ ਨਿੱਕਾ ਜੋੜ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹਾਂ।

ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਦੇ ਲਿਖਣ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਇਹਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ:

ਉਹ ਸਾਲਾ ਵਕਾਰ ਹੀ ਕਾਹਦਾ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਅੰਦਰ ਉਤੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਅਜੇਹੇ ਦੰਭੀ ਤੇ ਨਕਲੀ ਵਕਾਰ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਣਾ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਫਾਇਦੇਮੰਦ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਜੇ ਲੋਕਹਿਤਮੁਖੀ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਸਵੈਮੁਖੀ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਬੰਦਾ ਸਵੈ ਨਾਲ ਈਮਾਨਦਾਰ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਕਦੀ ਵੀ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਤੇ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ

ਵਾਲਾ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸਾਡੇ ਲੋਕਹਿਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਭਰ ਰਹੀ। ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਨਿਜੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਖੁਦ ਸਾਹਵੇਂ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਗੁਨਾਹਗਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਲਲਕਾਰ ਕੱਚੀ ਪਿੱਲੀ ਹੋਣੀ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਰੁਝਾਨ ਦੀ ਫੌਰੀ ਮੌਤ ਦੇਖਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਭਾਵੇਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਸੁਰ ਫੇਰ ਤੋਂ ਭਾਰੂ ਹੋ ਜਾਏ, ਉਸ ਵਿਚ ਸੱਚ ਵਾਲੀ ਟੁੰਬਵੀਂ ਤਾਕਤ ਤਾਂ ਹੋਵੇ। ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਅਸ਼ਕਤ ਲੋਕ ਜੀਉਂਦੀ ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦੇ। - ਸੰਧੂ ਵਰਿਆਣਵੀ ਨੂੰ 28 ਅਪ੍ਰੈਲ 1977 ਦੀ ਚਿੱਠੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਬਹੁਧਾਰਮਿਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਦਾ ਮਾਨਵੀ ਤੱਤ ਬਾਕੀ ਕੌਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੈ। ਪਰ ਸੰਕਟ ਵੇਲੇ ਇਹ ਤੱਤ ਦਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਫ਼ੀ ਕਵੀ ਵੀ ਅਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਪ੍ਰਸਤੀ ਤੇ ਮੁਲਾਣਿਆਂ ਤੋਂ ਨਾਬਰ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਘੇਰੇ ਚ ਹੀ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਮਗਰੋਂ ਉਥੇ ਸਿਰਫ਼ ਸੂਫ਼ੀਬਾਣੀ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੁਧ ਚੱਲੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਪੇਸ਼-ਪੇਸ਼ ਰਹੇ। ਸੰਨ ਸੰਤਾਲੀ ਮਗਰੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵੱਡਾ ਰਕਬਾ (60 ਫ਼ੀਸਦੀ) ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਜੰਮੀ ਤੇ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਉੱਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਚਿੰਤਾ ਸਿੱਖ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਬਹਿਸਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤ ਤੇ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਥੋਂ ਤਕ ਜਾਇਜ਼ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਸਿੱਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵਸਦੇ। ਸਿੱਖੀ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਵਜੋਂ ਨਕਸਲੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ ਖਟਕਤ ਨੇ ਅਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਮਿਸਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਦ ਇਹਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਪੀ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਅਪਣਾ ਯਾਰ' ਆਖ ਕੇ ਸਿਰ ਤਲੀ 'ਤੇ ਟਿਕਾਣ ਦਾ ਵੱਲ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ:

ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਬਾਪਨਾ ਦੇ
ਕੱਚੀ ਗੜ੍ਹੀ ਚਮਕੌਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਵੀ
ਸਾਡੀ ਇਹ ਮਿੱਟੀ ਵਰਦਾਨ ਮੰਗਦੀ ਹੈ
ਕਿ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਤੂੰ ਸਲਾਮਤ ਰਹੇਂ

ਅੱਜ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪੁਤਰਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ
ਅੱਜ ਗੁਰੂ ਦੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਕਸਮ ਖਾਧੀ ਹੈ
ਜੈਕਾਰਾ ਧਰਮਯੁਧ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲੋਕਯੁਧ ਦਾ ਗੂੰਜੇਗਾ ਤਦ ਵੀ

- ਸੰਗੀਸਾਬੀ, 1973

ਇਸਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਸ ਤੇ ਗੁਰਦੀਪ ਗਰੇਵਾਲ ਨੇ ਨਕਸਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਅਸਲ ਵਾਰਿਸ ਬਣਾ ਕੇ ਇੰਜ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ:

ਪਰ ਗੁਰੂ! ਉਹ ਸਿੰਘ ਕੌਣ ਹਨ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੇਦਾਵਾ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ
ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਹਰ ਜੇਲ ਹਰ ਇੰਟੈਰੋਗੇਸ਼ਨ ਸੈਂਟਰ ਨੂੰ
ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਕੰਧ
ਤੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਦਾ ਕਿਲਾ ਕਰਕੇ ਮੰਨਦੇ ਹਨ
ਉਹ ਹੜਿਆਈ ਸਰਸਾ ਵਿਚੋਂ ਟੁਭੀ ਮਾਰ ਕੇ
ਤੇਰੇ ਗ੍ਰੰਥ ਕਢਣ ਗਏ ਹਨ

- ਲੋਹਕਥਾ, 1970

ਕੌਣ ਨੇ ਇਹ ਨਾਨਕ ਤੇ ਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਵਾਰਿਸ
ਜੋ ਹੁਕਮ ਦੇਂਦੇ ਨੇ
ਉਹੀਉ ਆਵਾਜ਼ ਕਤਲ ਕਰ ਦੇਵੇ
ਜੋ ਮੱਕੇ ਤੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਚ ਗੂੰਜੀ ਸੀ

ਜੋ ਮਾਛੀਵਾੜੇ ਚ ਅੱਜ ਵੀ ਸੁਣੀਂਦੀ ਹੈ
ਪਰ ਸਾਡੇ ਚਿਹਰਿਆਂ 'ਤੇ ਪਸਰੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ
ਸੋ ਪਰਦੇ ਚੀਰ ਕੇ ਵੀ ਬੋਲਦੀ ਹੈ
ਕਿ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਅਜੇ ਤੀਕ ਵੀ ਮਰਿਆ ਨਹੀਂ

- ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਬੋਲ, ਗਰੇਵਾਲ, 1971

ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ ਨੇ ਵੀ ਇਕ-ਦੋ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦਿੱਤੇ, ਪਰ ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ ਜਿੰਨੀ ਖ਼ਬਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ:

ਕਿਸਾਨ ਤੁਰ ਪਏ ਹਨ
ਰਾਹਾਂ 'ਤੇ ਉਘੜ ਆਈ ਹੈ
ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਪੈੜ
ਚੰਨ ਅਪਣਾ ਨਿੱਕਾ ਪੰਧ ਮੁਕਾ ਬੈਠਾ ਹੈ

ਜ਼ਿੰਜੀਰਾਂ ਨੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ
ਦੇਗਾਂ, ਤਵੀਆਂ ਤੇ ਆਰਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ

- ਸਤਲੁੱਜ ਦੀ ਹਵਾ, 1971

ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ ਤਾਂ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੀ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਦੀਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਟੇਜਾਂ 'ਤੇ ਸੀ।

ਅੱਠ ਸਾਲਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਛਪੀ ਅਪਣੀ ਤੀਸਰੀ ਕਿਤਾਬ *ਸਾਡੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ* ਪਾਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਙ ਉੱਜ ਦਾ ਉੱਜ ਵਰਤਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹਨੂੰ ਅੱਜ ਦੇ ਦੌਰ ਦਾ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਇੰਜ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹੁਣ ਉਸ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਸ਼ਰਧਾ ਨਹੀਂ; ਸਗੋਂ ਹੁਣ ਉਹ ਦੁਬਿਧਾ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਬੰਦਾ ਹੈ; ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ 'ਯੁੱਧ ਸੰਪੂਰਣ ਤੇ ਇਕਹਰਾ ਆਦਰਸ਼' ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਆਪ ਹੀ ਹੈ। ਇਹਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤੇ ਉਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਹਦੇ ਅਗਸਤ 1982 ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ ਬੁਲੰਦਵੀ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਸੀ: ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਨਾ ਜਿੱਤਿਆ ਨਾ ਹਾਰਿਆ ਇਹ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਵਾਂਙ ਹੀ ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ ਹੁਕਮ ਦਾ ਬੱਧਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਸਵੈ-ਪੜਚੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਜੋ ਇਹ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੋਚਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਖ਼ਾਲਸਤਾਨੀ ਲਹਿਰ ਦੌਰਾਨ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਗਈ?

III

ਜੁਝਾਰ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ 1967 ਵਿਚ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਜ਼ਿਲੇ ਦੀ ਨਕਸਲਬਾਤੀ ਤਹਿਸੀਲ ਦੇ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਚਾਰੂ ਮਜ਼ਮਦਾਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਚੱਲੀ ਸਿਆਸੀ ਲਹਿਰ ਸੀ। ਉਹ ਦੌਰ ਵੀਅਤਨਾਮ ਤੇ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਚਲ ਰਹੀਆਂ ਮੁਕਤੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਦਾ ਵੀ ਦੌਰ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ ਨੇ ਅਪਣੀ ਆਤਮਕਥਾ *ਦਾਸਤਾਨ* ਵਿਚ ਇੰਜ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਨਕਸਲਬਾਤੀ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਅੱਗ ਵਾਂਙ ਫੈਲ ਗਈ। ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਭਾਰ ਵੇਂਦੇ ਸਮੇਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਉਤਰਦੇ ਸਮੇਂ ਅਜੀਬ ਸ਼ਕਤੀ ਅਪਣੇ ਵਿਚ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਜੋ ਕੁਝ ਮੈਂ ਵੀਅਤਨਾਮ ਜਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਉਹ ਏਥੇ ਹੀ ਕਰ ਸਕਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨੇੜੇ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜੁਝਾਰ ਕਵੀ ਸਰਗਰਮ ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਿਰਕਤ ਕਾਰਣ ਸਰਕਾਰੀ ਤਸੱਦਦ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਏ ਤੇ ਨਾਇਕ ਬਣੇ।

ਪਾਸ ਇਸ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸਦਾ ਹੈ:

ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕਾਹਲ ਸੀ, ਲਹਿਰ ਦਾ ਸ਼ੋਰ ਸੀ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਤੱਤਭੜੱਬੀ ਸਮਝ ਸੀ।...ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਨਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਬੀਤੇ ਦੇ ਨਾਇਕਾਂ ਨਾਲ ਤੋਲਣਾ ਗਲਤੀ ਹੀ ਸੀ। ਕਵੀ ਅਚੇਤ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਝ ਵੀ ਵੱਡੇ ਨਾਇਕ ਬੈਠੇ...। ਇਹ ਕਵੀ ਹੀ ਸਨ, ਜੋ ਲਹਿਰ ਦੇ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਇਸੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਕਾਰਨ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਨਾਇਕਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰੌੜ੍ਹ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕੋਲ ਨਾ ਰਿਹਾ।
- ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ, *ਪਾਸ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ*, 1989

ਨਕਸਲਬਾਤੀ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਤੱਤਸਾਰ ਇਹ ਸੀ: (ੳ) ਭਾਰਤੀ ਹੁਕਮਰਾਨ ਜਮਾਤਾਂ ਸਮਾਜਕ-ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਤੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਦਲਾਲ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨੰਬਰ ਇਕ ਦੁਸ਼ਮਣ ਰੂਸ ਹੈ। (ਅ) ਪਾਰਲੀਮੈਂਟਰੀ ਰਸਤਾ ਗਲਤ ਹੈ ਤੇ ਚੋਣਾਂ ਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਸੋਧਵਾਦੀ ਤੇ ਗ਼ਦਾਰ ਹਨ (ੲ) ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਚੀਨ ਦੇ ਕਿਸਾਨੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਚੱਲਿਆਂ ਲਮਕਵੀਂ ਗੁਰੀਲਾ ਜੰਗ ਲੜਨ ਨਾਲ ਹੋਏਗੀ। ਜਮਾਤੀ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਇਸਦਾ ਉਘੜਵਾਂ ਪੱਖ ਸਨ (ਸ) ਕੌਮੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਬੁੱਤ ਭੰਨਣ, ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਲੂਹਣ ਤੇ ਗ਼ੈਰਸਤਾਲਿਨਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਚੀਨ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਦਾ ਕਲਚਰਲ ਇਨਕਲਾਬ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਸਾਰੇ ਜੁਝਾਰ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਸਿਆਸੀ ਲਾਈਨ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਤਾਂ ਮੁੜ ਲਿਆਂਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਪਰ ਮਾਓਵਾਦੀ ਇਹ ਲਹਿਰ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਧੂਹ ਕੇ ਜ਼ਰੂਰ ਲੈ ਆਏ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸੁਹਜ ਨਾਲ ਦੂਰ ਦੀ ਵੀ ਸਾਂਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੱਖ ਹੈ।

ਰੂਸ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਛਾਬੇ ਰੱਖਣ ਦੇ ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਜੁਝਾਰ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ:

ਇਹ ਪੈਂਡੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਮੰਗਲ ਦੇ ਨਹੀਂ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਕਟ ਮਿਣ ਸਕਦੇ ਨੇ
ਨਾ ਇਹ ਰਸਤੇ
ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਮਾਸਕੋ ਜਾਂ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਦੇ ਹਨ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਰੋਜ਼ ਮਿਣਦੇ ਹੋ
ਇਹ ਦੂਰੀ ਜੋ ਅਸਾਡੇ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ
ਤੀਰਾਂ ਦੇ ਮਿਣਨ ਖ਼ਾਤਰ ਹੈ - ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ, *ਸਤਲੁੱਜ ਦੀ ਹਵਾ*

ਲਉ ਫੋਨ ਆਇਆ ਏ:
ਉਹ ਪਿਆਦੇ ਕਲ੍ਹ ਨੂੰ ਤੂੰ ਮਾਸਕੋ ਪਹੁੰਚੀਂ
ਉਹ ਮੋਹਰੇ ਚੌਥ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਚਲਾ ਆਈਂ - ਦਰਸ਼ਨ ਖਟਕੜ, *ਸੰਗੀਸਾਬੀ*

ਵੋਟ ਸੋਨੇ ਦਾ ਮਿਰਗ ਬਣ ਕੇ
ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਕ੍ਰੈਮਲਿਨ ਤੇ ਕ੍ਰੈਮਲਿਨ ਤੋਂ ਵਾਈਟ ਹਾਊਸ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ
ਤੇ ਧੜ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਫੁਟਪਾਥ 'ਤੇ ਹੀ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ - ਗੁਰਦੀਪ ਗਰੇਵਾਲ, *ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਬੋਲ*

ਇਹਦੀ ਸਾੜੀ ਚ ਡਾਲਰ ਹੈ, ਇਹਦੀ ਅੰਗੀ ਚ ਰੁਬਲ ਹੈ
ਇਹਨੂੰ ਮੇਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕਹਿਣਾ, ਮੇਰੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਹੋਣੀ ਹੈ - ਪਾਸ਼, *ਉਡਦੇ ਬਾਜ਼ਾਂ ਮਗਰ*

ਚਾਰ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਹ ਲਹਿਰ ਖੇਰੂੰ-ਖੇਰੂੰ ਹੋ ਗਈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਹਦੀ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਣੀ ਸੀ, ਪਰ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਕਾਂਡ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਲੋਕ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੀ ਚਰਚਾ ਉਵੇਂ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ; ਜਿਵੇਂ ਗ਼ਦਰੀਆਂ, ਬੱਬਰਾਂ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਅ ਹੈ। ਲਹੂ, ਮਕਤਲ, ਫਾਂਸੀ, ਸ਼ਹੀਦ, ਸਲੀਬ, ਤਲਵਾਰਾਂ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਰਗੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਤੇ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ ਨਾਲ ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਇਕਤਰਫ਼ਾ ਸੰਬੋਧਨੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਜੁਝਾਰ ਕਵਿਤਾ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ। ਇਹਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਧਰਮ

ਹੈ। ਉਰਦੂ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਵੀ ਇਹੋ ਹਾਲ ਹੈ। ਪਾਸ਼ ਦੀ ਪਿਆਰ ਕਵਿਤਾ ਅਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕਈ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਇਹਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਦਾ ਝੋਰਾ, ਤਰਸੇਵਾਂ ਤੇ ਤਰਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਕਮਲਾਦਾਸ ਤੇ ਪਾਬਲੋ ਨਰੂਦਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਰਗੀ ਇੰਦਰਿਆਵੀ (ਸੈਂਸੁਅਸ) ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਝਲਕਾਰੇ ਇਹਦੀ ਕਵਿਤਾ ਚ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨੇ ਹੁਣ ਮੈਂ ਵਿਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ:

ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝਿਮਣਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਾਲ ਕੇ ਜਵਾਨ ਕੀਤਾ

ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨੇ ਕੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ
ਤੇਰੇ ਨਕਸ਼ਾਂ ਦੀ ਧਾਰ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਿਚ
ਕਿ ਮੇਰੇ ਚੁੰਮਣਾਂ ਨੇ
ਕਿੰਨਾ ਖੂਬਸੂਰਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇਰਾ ਚਿਹਰਾ

ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿਆਰ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਨਸੱਤੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ; ਤੇ ਹੁਣ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਯਾਦ ਰਹੇ, ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਨਕਸਲੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਖੇਰੂ ਖੇਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਲਿਖੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਦ 1976 ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ *ਹੇਮ ਜਯੋਤੀ* ਵਿਚ ਛਪੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਇਸਤਰੀ ਆਲੋਚਕ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਾਗਾਂ ਛੱਡ ਦੇ...ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਐਡੀਸ਼ਨ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਫ਼ੈਜ਼ ਸਾਹਿਬ ਬੜਾ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਅਪਣੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਆਖ ਚੁੱਕੇ ਸਨ: ਮੁੜ ਸੇ ਪਹਲੀ ਸੀ ਮੁਹੱਬਤ ਮੇਰੀ ਮਹਬੂਬ ਨਾ ਮਾਂਗ...। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗ਼ਾਲਿਬ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ: ਗੋ ਮੈਂ ਰਹਾ ਰਹੀਨੇ-ਸਿੱਤਮ ਹਾਏ ਰੁਜ਼ਗਾਰ/ਲੇਕਿਨ ਤੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਸੇ ਗ਼ਾਫ਼ਿਲ ਨਹੀਂ ਰਹਾ।

ਪਾਸ਼ ਅਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਕਲਾਮ ਮਿਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਨਵਾਂ ਮਿਆਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਨਾ ਤਾਂ ਉਹ ਮਿਰਜ਼ਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਸਾਹਬਾਂ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਪਿਆਰ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਗਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪੀਲੂ ਸ਼ਾਇਰ। ਛੰਨੀ, ਚਿੜੀਆਂ ਦਾ ਚੰਬਾ, ਹੈ ਤਾਂ ਬੜਾ ਅਜੀਬ ਵਰਗੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਾਸ਼ ਪੰਜਾਬਣ ਦਾ ਹਮਦਰਦੀ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਭਗਵਾਨ ਜੋਸ਼ ਨੇ ਲਿਖਿਆ: ਪਾਸ਼ ਜਦ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਸੰਸਿਆਂ ਨਾਲ ਘੁਲਦਿਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਮੁੜ ਯਕੀਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਦੌਰ ਦਾ ਤਰਜਮਾਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਮਹਾਨ ਵਿਸ਼ਾ ਛੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹਦੀ ਅਸਲ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਤ ਨੂੰ, ਬਰਸਾਤ, ਕੰਡੇ ਦਾ ਜ਼ਖ਼ਮ, ਯੁੱਧ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਚਿੜੀਆਂ ਦਾ ਚੰਬਾ, ਖੂਹ, ਧਰਮਦੀਕਸ਼ਾ, ਸਭ ਤੋਂ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਵਰਗੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਯਾਦਗਾਰੀ ਹਨ: ਭਵਾਂਟਣੀ ਖਾ ਕੇ ਪੰਜਾਲੀ ਸਣੇ ਡਿੱਗੇ ਮਰ ਰਹੇ ਬੋਟੇ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਮੰਡਰਾ ਰਿਹਾ ਕਿਸੇ ਅਦਿਖ ਪੰਛੀ ਦਾ ਸਹਿਮ...ਮੇਰੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਕਿਤੇ ਬੱਦਲ ਗੜ੍ਹਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੈਂ ਆਲ੍ਹਣਿਆਂ ਵਿਚ ਡਰਦਾ ਹਾਂ ਮਾਸੂਮਤਾ ਨਾਲ... ਧਰਤੀ ਉਡਦੇ ਕਾਵਾਂ ਵਲ ਤੱਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਵੀ ਨਾਲ ਮੇਲਣ ਦਾ ਕਾਇਲ ਨਹੀਂ। ਏਨਾ ਹੀ ਆਖਣਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਪਾਸ਼ ਦੇ ਸਿਰਜੇ ਉਪਰੋਕਤ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਬਿੰਬ ਲਾਸ਼ਾਨੀ ਹਨ। ਇਹਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਮਾਣਿਆਂ ਦਾ ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਾਹ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ

ਮੈਨੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਹੈ। ਚੰਗੀ ਕਿਤਾਬ ਮੈਂ ਘੁਟ-ਘੁਟ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਸਿਆਲ ਦੀ ਨਿੱਘੀ ਰਾਤੋ ਸੱਜਣ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਕਾਲੀ ਕੌਫ਼ੀ ਘੁਟ-ਘੁਟ ਕਰਕੇ ਪੀਵੀਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਤਾਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਲਿਖੀ; ਮੇਰੇ ਲਈ ਛਾਪੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਹੱਥ ਮੈਨੂੰ ਘੱਲੀ ਹੈ। ਚਿੱਟੇ ਕਾਗ਼ਜ਼ 'ਤੇ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਗੁਲਾਈਆਂ ਤੇ ਬਿੰਦੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਖਿਲਰੀ ਸਿਆਹੀ ਵਿਚ ਚਾਨਣ ਦੇ ਨਿੱਕੇ-

ਨਿੱਕੇ ਚਸ਼ਮੇ ਫੁਟਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਾਹ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਚੰਗੀ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਦੁਨੀਆਂ ਹੋਰ ਹੋਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ - ਵਧੇਰੇ ਜੀਉਣ ਜੋਗੀ। ਕਿਤਾਬ ਤੇ ਕਾਰੀ (ਪਾਠਕ) ਦੀ ਵਫ਼ਾ ਤੋੜ ਤਕ ਨਿਭਣ ਵਾਲੀ ਵਫ਼ਾ ਹੈ। ਕਿਤਾਬ ਕਾਰੀ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਸਤਿਕਾਰ ਮੰਗਦੀ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ।

ਜੌਨੂ ਬਰਜਰ ਨੇ ਇਕ ਥਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: ਬੋਲੀ ਸਾਡੀ ਗੱਲ ਸੁਣਦੀ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਸਾਡੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਗੱਲੋੜੀਆਂ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਨਸਾਨ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਅਪਣਾ ਦਿਲ ਅਣਜੰਮਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਪੱਥਰਾਂ ਉੱਤੇ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਸੀ, ਫੇਰ ਪੱਥਰਾਂ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਫੇਰ ਕਾਗਜ਼ ਉੱਤੇ। ਹੁਣ ਇਹ ਪਲਾਸਟਿਕ ਉੱਤੇ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ। ਕਾਗਜ਼ ਅੱਗੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਝਿਜਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਹਾਲੇ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ; ਹਾਲੇ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਉਡੀਕਦੇ ਹਨ।

ਕਿਸੇ ਸੁਹਣੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਸੁਹਣੇ ਕਾਗਜ਼ 'ਤੇ ਛਪੀ ਸੁਹਣੀ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਨਾਨਕ ਦੇ ਬੋਲ ਯਾਦ ਆਉਂਦੇ ਹਨ -

ਧਨੁ ਸੁ ਕਾਗਦੁ ਕਲਮ ਧਨ/ਧਨੁ ਘੋਟਮਿ ਕਾਲੜੀ ਮਸੁ।
ਧਨੁ ਲੇਖਾਰੀ ਨਾਨਕਾ/ਜਿਸ ਨਾਮ ਲਿਖਾਇਆ ਸਚੁ॥

ਟਰਾਟਸਕੀ ਨੇ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: ਇਨਸਾਨ ਨੇ ਜੋ ਦੋ ਬਹੁਤ ਕਰੀਬੀ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਹਨ - ਕਲਮ ਤੇ ਕਿਤਾਬ। ਚੰਗੀ ਲਿਖੀ ਕਿਤਾਬ ਜਿਹਦੇ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਨਵੇਂ ਖਿਆਲ ਲਭ ਸਕੇ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਕਲਮ ਜਿਹਦੇ ਨਾਲ ਬੰਦਾ ਅਪਣੇ ਖਿਆਲ ਦੂਜਿਆਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕੇ।

ਮੈਂ ਅਜ ਤਕ ਜਿੰਨੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਰਾਹਬਰੀ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਕਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹਾਂ; ਇਕ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜੀ ਚੁੱਕ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਕਿਤਾਬ ਸੁੰਘਿਆਂ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੋਏਗੀ। ਪੈਨ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਾਉਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ; ਪੈਨਸਿਲ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਾ ਕੇ ਅਖ਼ਰੀਲੇ ਕੋਰੇ ਸਫ਼ੇ 'ਤੇ ਹਵਾਲਾ ਲਿਖ ਲਈਦਾ ਹੈ। ਸੱਜਣ ਦੇ ਹੱਥ ਵਾਂਗ ਕਿਤਾਬ ਦੁਲਾਰਦਾ ਹਾਂ। ਜੇ ਕੋਈ ਦਿਲੋ-ਦਿਮਾਗ਼ ਨੂੰ ਛੁਹਣ ਵਾਲਾ ਫ਼ਿਕਰਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਕਿਤਾਬ ਅੱਖਾਂ ਮੁੰਦ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਰੂਹ ਵਿਚ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਜੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਨਾਲ ਛਪੀ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਚੁੰਮੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਹੁੰਦਾ। ਲਿਖਾਰੀ ਨੂੰ ਕਿਥੇ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੂਰ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਉਹਦੀ ਕਿਤਾਬ ਸੱਜਲ ਅੱਖੀਆਂ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਚੁੰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਰੂਦਾ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਚੇ ਗੁਵਾਰੇ ਦੀ ਬੰਦੂਕ ਨਾਲ ਉਹਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕਿਸੇ ਪਿਆਰੇ ਮਿਤ੍ਰ ਨੇ ਇਲੀਆ ਇਹਰੁਨਬਰਗ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਲੰਮੀ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਸੀ, ਇਹ ਅਣਜਾਣਦਿਆਂ ਕਿ ਇਹਰੁਨਬਰਗ ਬੜੇ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਪੂਰਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

1988 ਦੇ ਸਾਲ ਜੋ ਕਿਤਾਬ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਚੰਗੀ ਲੱਗੀ, ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਹੈ: ਸੋਵੀਅਤ ਕਾਫ਼ਿਰ (A Soviet Heretic- ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਆਫ਼ ਸ਼ਿਕਾਗੋ ਪ੍ਰੈਸ, ਲੰਡਨ, 1975) ਤੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ - ਏਵਗੇਨੀ ਜ਼ਾਮਿਆਤਿਨ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਲੰਡਨ ਦੀ ਵੱਡੀ ਦੁਕਾਨ ਚ ਐਵੇਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਫੋਲਦਿਆਂ ਹੱਥ ਲੱਗੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਜ਼ਾਮਿਆਤਿਨ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣਿਆ। ਵਰਕੇ ਫੋਲੇ, ਸੁੰਘੇ; ਤਾਂ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਕੋਈ ਬਾਤ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਦਹਾਕੇ ਦੀ ਲਿਖੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਸੰਨ 75 ਵਿਚ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਛਪੀ ਤੇ ਸੰਨ 88 ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੀ ਕਿਤਾਬ ਵਾਕਿਆ ਹੀ ਚੰਗੀ ਨਿਕਲੀ।

ਜ਼ਾਮਿਆਤਿਨ (1884-1937) ਰੂਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਸੀ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਰਲ ਕੇ 1905 ਦੇ ਇਨਕਲਾਬ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ, ਕੈਦ ਤੇ ਜਲਾਵਤਨੀ ਕੱਟੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਪੇਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਜਹਾਜ਼ਸਾਜ਼ ਸੀ। ਰੂਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਬਰਫ਼ਤੋੜ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਇਹਨੇ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਇਹਨੇ ਨਾਵਲ, ਲੇਖ ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਕਈ ਇਹਨੂੰ ਗੋਰਕੀ ਤੇ ਬੈਲੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਲੇਖਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਨਕਲਾਬ ਬਾਅਦ ਇਹ ਰੂਸੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਦਾ ਆਗੂ ਰਿਹਾ ਤੇ ਕਈ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰਚਿਆਂ ਦਾ ਐਡੀਟਰ। ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਚੰਗਾ ਸਾਹਿਤ ਰੂਸੀ ਵਿਚ ਛਾਪਣ ਦੇ ਵੱਡੇ ਉਦਮ ਚ ਇਹਨੇ ਗੋਰਕੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ।

ਸੋਵੀਅਤ ਕਾਫ਼ਿਰ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਮਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ, ਰੂਸੀ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਲੇਖ, ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਰੂਸੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੇ ਖ਼ਾਕੇ ਹਨ।

ਕਿਤਾਬਾਂ ਬਾਰੇ ਜ਼ਾਮਿਆਤਿਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ: ਕਿਤਾਬਾਂ ਬਾਰੂਦ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਫ਼ਰਕ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਰੂਦ ਇੱਕੋ ਵਾਰ ਫਟਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਤਾਬ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਾਰ ਧਮਾਕਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਦਣ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ, ਓਦਣ ਤੋਂ ਬੰਦਾ ਬਾਂਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਬਾਂਦਰ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਅੱਜ ਤਕ ਭੁਲਾਈ ਨਹੀਂ। ਇਹਨੂੰ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਕੇ ਦੇਖੋ - ਇਹ ਇਹਨੂੰ ਇਕਦਮ ਪਾੜ ਦਏਗਾ ਤੇ ਪੈਰਾਂ ਚ ਰੋਲ ਦਏਗਾ।

ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਦੋ ਖ਼ਾਸ ਲੇਖ ਹਨ: ਸਾਹਿਤ, ਇਨਕਲਾਬ, ਵਿਘਟਨ Entropy ਤੇ ਹੋਰ ਮਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾ।

ਪਹਿਲੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਲਿਖਾਰੀ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ:

ਅੰਤਿਮ, ਸਰਬਉੱਚ ਤੇ ਮਹਾਨਤਮ ਹਿੰਦਸਾ ਕਿਹੜਾ ਹੈ? ਪਰ ਇਹ ਕੀ ਗੱਲ ਹੋਈ? ਜੇ ਹਿੰਦਸਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਆਖਿਰੀ ਹਿੰਦਸਾ ਕੋਈ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਤਾਂ ਫੇਰ ਤੁਸੀਂ ਆਖਿਰੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਗੱਲ ਕਿਵੇਂ ਕਰਦੇ ਹੋ? ਕੋਈ ਇਨਕਲਾਬ ਆਖਿਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਨਕਲਾਬ ਅੰਤਹੀਨ ਹਨ। ਇਨਕਲਾਬ ਹਰ ਥਾਂ, ਹਰ ਸ਼ੈਲ ਵਿਚ ਹੈ।

ਸਮਾਜੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬੇਅੰਤ ਗਿਣਤੀਆਂ ਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਨੇਮ ਸਮਾਜੀ ਨੇਮ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਸਰਵਵਿਆਪੀ ਨੇਮ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਐਨਰਜੀ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਦੇ ਨੇਮ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਕੋਈ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਨੇਮ ਦਾ ਫ਼ਾਰਮੂਲਾ ਬਣਾ ਲਏਗਾ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੌਮਾਂ, ਤਬਕੇ, ਤਾਰੇ ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹਿੰਦਸਿਆਂ ਚ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ...। ਸਿਰਫ਼ ਕਾਫ਼ਿਰ ਹੀ ਇਨਸਾਨੀ ਸੋਚ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣੋਂ ਬਚਾਉਂਦੇ ਨੇ। ਕਾਫ਼ਿਰ ਸਾਹਿਤ ਵਾਸਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕਾਫ਼ਿਰ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਇਹ ਘੜ ਲੈਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਜਿਹੜਾ ਸਾਹਿਤ ਜੀਉਂਦਾ-ਜਾਗਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਹੁਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਜੀਉਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਸਾਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦਿਸ਼ਹੰਦਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ; ਜੋ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮਸਤੂਲਾਂ ਤੋਂ, ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹੋਣ। ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਖੌਫ਼ਨਾਕ, ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਨਿਡਰ ਤੇ ਆਖਿਰੀ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ: ਕਿਉਂ? ਤੇ ਅੱਗੇ ਕੀ? ਇਹ ਸਵਾਲ ਬੱਚੇ

ਪੁੱਛਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਦਲੇਰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਨੰਗੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਧਰਮ, ਸਿਧਾਂਤ, ਪਰਮ ਸੱਚ ਦੇ ਅੰਜੀਰ ਦੇ ਪੱਤੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੱਜੇ ਹੁੰਦੇ। ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੈਅ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ। ਸਾਰੇ ਸੱਚ ਪੂਰੇ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਹ ਵਿਰੋਧ-ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਤੱਤ ਹੈ - ਅੱਜ ਦੇ ਸੱਚ ਭਲਕੇ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅੰਤਿਮ ਗਿਣਤੀ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਜਮਾਤੀ ਨਫਰਤ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੀ ਗਿਰੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਾਮਿਆਤਿਨ ਅਪਣੇ ਲੇਖ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ: “ਸਾਡਾ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਹਾਲੇ ਵੀ ਜੰਗ ਦੇ ਜ਼ਹਰ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਜਮਾਤੀ ਨਫਰਤ ਦਾ ਪਾਲਿਆ ਜ਼ਹਰ ਹੈ। ਨਕਾਰੇ (ਨੈਗੇਟਿਵ) ਜਜ਼ਬਾਤ ‘ਤੇ ਉਸਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ। ਅਸਲੀ ਸਾਹਿਤ ਓਦੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਦ ਅਸੀਂ ਇਨਸਾਨ ਨਾਲ ਨਫਰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਪਿਆਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲੱਗਾਂਗੇ। ਇਹ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡਾ ਜਮਾਨਾ ਜ਼ਾਲਮ ਹੈ; ਇਹ ਜੰਗਾਂ ਤੇ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਦਾ ਜਮਾਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਫਰਤ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਫਰਤ ਇਨਸਾਨੀ ਮਨ ਉੱਤੇ ਮਾਰੂ ਅਸਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਜਮਾਤਾਂ ਨਾ ਰਹੀਆਂ ਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਜਨੌਰਾਂ ਵਾਲੀ ਖ਼ੈਰਸਗ਼ਾਲੀ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨਹੀਂ ਆਉਣੀ। ਪਰ ਇਹ ਸਮਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਇਨਸਾਨੀ ਜਜ਼ਬਾਤ ਦੇ ਉਮੂਲਣ ਦਾ ਪਿਆਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋਵੇਗਾ।

ਕਲਾ ਨੇ ਸਦਾ ਹੁਕਮਰਾਨ ਜਮਾਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਕੋਈ ਫ਼ਾਸਿਸਟ ਜਾਂ ਸਾਮਰਾਜੀ ਤਾਂ ਹੁੱਬਦਾ ਫਿਰੇ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਵਿਰੋਧ-ਵਿਕਾਸੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹੁੱਬਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। (ਸਾਡੀ) ਮੌਜੂਦਾ ਹੁਕਮਰਾਨ ਜਮਾਤ ਦੀ ਖ਼ਸਲਤ ਦਾ ਵੱਡਾ ਫ਼ਰਕ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹਦੀ ਹਕੂਮਤ ਆਰਜ਼ੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜ ਤਾਂ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹਦੀ ਹਕੂਮਤ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਫੇਰ ਰਿਆਸਤ (ਸਟੇਟ) ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਤੋਂ ਨਜ਼ਾਤ ਦਿਵਾਈ ਜਾ ਸਕੇ। ਹੁਣ ਦੀ ਹੁਕਮਰਾਨ ਜਮਾਤ ਇਹ ਗੱਲ ਜਾਣਦੀ ਹੈ (ਜਾਂ ਇਹਨੂੰ ਜਾਣਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ)। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਇਸ ਵੇਲੇ ਅਣਡਿੱਠ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਭਲਕ ਦਾ ਬੀਅ ਸਦਾ ਅੱਜ ਦੇ ਦਿਨ ਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

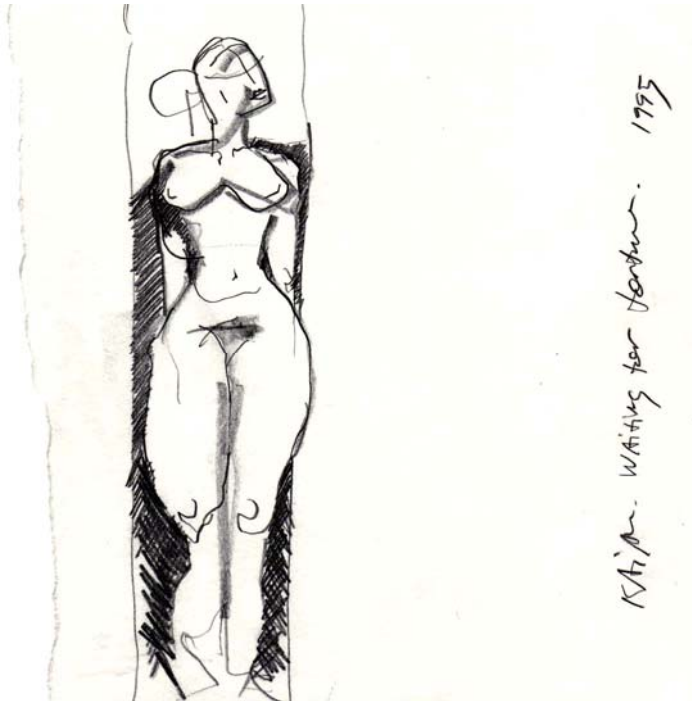
ਇਨਕਲਾਬ ਨੂੰ ਐਸੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਬੁਰਕੀ ਦੀ ਝਾਕ ਵਿਚ ਜਾਂ ਘੁਰਕੀ ਦੇ ਡਰੋਂ ਚੁਪ ਕਰਕੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਣ। ਨਾ ਇਨਕਲਾਬ ਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਧਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹਨੂੰ ਐਸੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ; ਜੋ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਨਾ ਹੋਣ, ਉਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਇਨਕਲਾਬ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਡਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।”

ਸੋਵੀਅਤ ਕਲਾ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰਾ ਦੌਰ 1917 ਤੋਂ 1927 ਤਕ ਦਾ ਦੌਰ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਸਤਾਲਿਨ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਚ ਲੇਖਕ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਰ ਢੋਅ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਕਚਘਰਤ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਸਭਾ ਰੈਪ ਨੇ ਜ਼ਾਮਿਆਤਿਨ ਵਰਗੇ ਵੱਡੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਬੁਰਯਵਾ ਨਿਜਵਾਦੀ ਤੇ ਲੋਕ-ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਨੱਪੇ ਲਾ ਦਿੱਤੇ। ਇਹ ਸਭਾ ਚੰਗੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਏਨੀ ਖੁਆਰ ਕਰਨ ਲਗ ਪਈ ਕਿ ਗੋਰਕੀ ਨੇ ਆਪ ਦਖ਼ਲ ਦੇ ਕੇ ਇਹ ਸਭਾ ਸੰਨ 1932 ਚ ਤੁੜਵਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਜ਼ਾਮਿਆਤਿਨ ਇਹੋ ਜਿਹਿਆਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖ ਗਿਆ: “ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ।”

ਜਦ ਜੀਉਣ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਾ ਰਿਹਾ, ਤਾਂ ਜ਼ਾਮਿਆਤਿਨ ਗੋਰਕੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਰੂਸ ਛੱਡ ਕੇ ਪੈਰਿਸ ਚਲੇ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਛੇ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ 1937 ਵਿਚ ਇਹ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਜ਼ਾਮਿਆਤਿਨ ਆਖ਼ਿਰੀ ਦਮਾਂ ਤਕ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਰਿਹਾ। ਕਾਫ਼ਿਰ।

ਇਨਸਾਨੀ ਜਿਸਮ ਦਾ ਜਸ਼ਨ

ਛਾਤੀ ਤੇਰੀ ਪੁਤ ਮੰਗਦੀ ਤੇਰੇ ਪੱਟ ਮੰਗਦੇ ਮੁਕਲਾਵਾ। - ਲੋਕਗੀਤ

ਇਕ ਦਾਣੇ ਤੋਂ ਬੋਹਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਇੱਕੋ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬੋਲੀ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਪਿੰਡੇ ਨੂੰ ਮਾਣਨ ਤੇ ਮਾਣਦਿਆਂ ਦੇਖ ਸਕਣ, ਵਾਤਸਲਯ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਵੇਲ ਹਰੀ ਦੇਖਣ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਇਨਸਾਨੀ ਜਿਸਮ ਦੇ ਜਸ਼ਨ ਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬੋਲੀ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਨੇ ਪਾਈ ਹੋਏਗੀ? ਇਹ ਕਿਸੇ ਕੁਆਰੀ ਜਾਂ ਪੇਕੇ ਬੈਠੀ ਵਿਆਹੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਬੋਲੀ ਪਾਣ ਵਾਲਾ ਕਿੰਨਾ ਸੁਹਣਾ ਮੁੰਡਾ ਹੋਏਗਾ। ਸੁਹਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ। ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਧਾਰ ਉੱਤੇ ਤੁਰਨ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਵੇਲੇ ਹੁਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਅਜ ਜਿੰਨੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਓਦੋਂ ਕਿੱਥੇ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਿਆਰ ਪਰਵਾਨ ਕਿਹਦਾ ਚੜ੍ਹਦਾ ਸੀ? ਇਕ ਛੁਹ, ਇਕ ਨਜ਼ਰ ਦੇ ਸਰਸਾਰੇ ਅਪਣੀ ਜੂਨ ਕਟ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਇਹ ਬੋਲੀ ਸ਼ਾਇਦ ਛਪਾਰ ਵਰਗੇ ਕਿਸੇ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਛੁੱਤੇ ਨੇ ਜਾਂ ਤਰਸੇਵੇਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਕਿਸੇ ਮਸਫੂਟ ਨੇ ਬਲਦੀ ਮਸਾਲ ਦੀ ਲੋਏ ਅਪਣੀਆਂ ਨਸ਼ੋਈ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਵਸਾ ਕੇ ਉਚਰੀ ਹੋਏਗੀ। ਸੋਚ ਕੇ ਸਾਹ ਘੁੱਟਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਕੁੜੀ ਲਈ ਇਹ ਬੋਲੀ ਪਾਈ ਗਈ ਹੈ; ਉਹ ਸੁਣ ਨਹੀਂ ਰਹੀ; ਉਹ ਸੁਣ ਸਕਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਬੰਧੋਜ ਦੀ ਬੱਝੀ ਉਹ ਦੂਰ ਕਿਤੇ ਮਰਦ ਦੀ ਛੁਹ ਨੂੰ ਤੜਫਦੀ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਕੀ ਇਸ ਬੋਲੀ ਪਾਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ਨੰਗੀ ਤੀਵੀਂ ਦੇਖੀ ਹੋਏਗੀ? ਹਿੱਕ ਤੇ ਪੱਟ? ਉਦੋਂ ਹੁਣ ਵਾਲੀਆਂ ਲੁੱਚੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਤੇ ਫਿਲਮਾਂ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਮਾਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬਣ ਸੰਛਦੀ ਨਹੀਂ, ਮਰਦ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਲਈ ਮਰਦ ਨੂੰ ਔਰਤ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਔਰਤ ਮਰਦ 'ਤੇ ਤਰਸ ਕਰਕੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਜੰਮਣਸਾਰ ਜਾਨੋਂ ਮਾਰਨ ਦੀ ਕੁਰੀਤ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਾਲੇ ਵੀ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਹੈ। ਫੇਰ ਮੰਦਹਾਲੀ, ਸੁੰਗੜਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਕਰਕੇ ਛੁੱਤੇ ਵਧਦੇ ਗਏ। ਮਲਵਈ ਬੋਲੀ ਹੈ - ਘਰ ਦੀ ਨਾਰ ਬਿਨਾਂ, ਕਾਹਦੀਆਂ ਭਰਾਵੇ ਜੂਨਾਂ। ਅਖਾੜੇ ਚ ਨਿਤਰ ਕੇ ਵੀ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਢਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਭਗਤੂ ਦੀ ਸੰਛ ਨਹੀਂ ਗਈ। ਉਹਨੂੰ

ਪਤਾ ਹੈ, ਦਿਲ ਦੀ ਗੱਲ ਆਖਿਆਂ ਕੋਈ ਕੰਧ ਨਹੀਂ ਢਹਿ ਜਾਣੀ, ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਖੀ ਜਾਂਦੀ। ਅੱਗੋਂ ਰੰਨ ਕਿਹੜੀ ਨਿਆਣੀ ਹੈ।

ਬੋਲੀ ਪਾਮਾ ਰੂਹ ਖੁਸ਼ ਕਰ ਦਿਆਂ, ਲੈ ਕੇ ਖੂਪ ਅਨੰਦ ਨੀਂ
ਅੱਡੀਉਂ ਲੈ ਕੇ ਧੂਰ ਚੋਟੀ ਤਾਈਂ, ਰੰਨੇ ਗਿਣਾਂ ਅੰਗ ਅੰਗ ਨੀਂ
ਗੋਲ ਵੀਣੀ ਤੇ ਸਜਣ ਚੂੜੀਆਂ, ਭੀੜੀ ਚੜ੍ਹਾਮੇਂ ਵੰਗ ਨੀਂ
ਇੰਦਰ ਲੋਕ ਦੀ ਪਰੀ ਦਿਸੇਂ ਤੂੰ, ਉਤਦੀ ਐਂ ਬਿਨ ਫੰਗ ਨੀਂ
ਧੁੰਨੀ ਤੇਰੀ ਕੋਲ ਸਰਾਬ ਦਾ, ਪੰਛੀ ਪੀਣ ਭਰ ਭੰਗ ਨੀਂ
ਇਕ ਗੱਲ ਦਾ ਤੈਨੂੰ ਕਹਿਣਾ, ਕੀ ਢਹਿ ਜੂ ਗੀ ਕੰਧ ਨੀਂ
ਭਗਤੂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਿੰਦ ਨ ਸਕੂ ਮਲੰਗ ਨੀਂ
ਆਪੇ ਸਮਝ ਰੰਨੇ, ਕਹਿੰਦੇ ਨੂੰ ਲਗਦੀ ਸੰਗ ਨੀਂ

ਇਹ ਬੋਲੀ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤ ਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦੀ? ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਚ ਇਹ ਚੁੱਪ ਕਿਉਂ ਹੈ? ਸਾਡੀ ਬਾਹਲੀ ਕਵਿਤਾ ਕੀਰਨਿਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮ ਕਿਹਦੀ ਮੁਕਾਣ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ? ਖੁਸ਼ੀ ਦੁਰਲੱਭ ਹੈ। ਇਹ ਦੁਰਲੱਭ ਵੇਲਾ ਕਵਿਤਾ ਕਹਾਣੀ ਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਘਟਦਾ? ਸਾਨੂੰ ਨੱਚਣਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ?

ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਨਾਂ ਵਾਲੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਇਰਲੈਂਡ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੈ: ਸਮਾਜੀ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਪੂਰਬੀ ਇਟਲੀ ਨਹੀਂ, ਆਇਰਲੈਂਡ ਹੈ। ਆਇਰਲੈਂਡ ਵਾਂਗ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀਆਂ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਸਾਂਝੀਆਂ ਨੇ - ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਸੁਖਾਵਾਂ ਜਗਤ ਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਜਗਤ। ਇਹ ਧਰਮ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਉਛਾਲੇ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਤਪ ਦਾ ਧਰਮ।

ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ ਦੁੱਖ ਦਾ ਸੰਸਕਾਰ ਭਾਰੂ ਹੈ, ਤਾਂਹੀਉਂ ਜੋ ਦਿਨ ਲੰਘ ਜਾਏ ਸ਼ੁਕਰ ਕਰੀਦਾ ਹੈ। ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਹੇਠ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅਪਣੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਸਾਡੇ ਧਰਮ ਦਾ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਪੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਨੇ ਦਬਾ ਕੇ ਰਖ ਦਿੱਤਾ। ਚਿਰ ਹੋਇਆ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਲਾਮ ਰਾਂਝੇ ਵਿਚ ਪੰਜੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਨਿਰਵਾਣ ਪਦ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਝੂਠੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਰਦ ਕੀਤਾ ਸੀ:

ਰੰਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜੋ ਵਰਜਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ
ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਚੋਵਣੇ ਨੇ
ਹੱਸ ਖੇਡਣਾਂ ਤੁਸੀਂ ਚਾ ਮਨ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ
ਅਸੀਂ ਧੂੰਏਂ ਦੇ ਗੋਹੇ ਨਾ ਢੋਵਣੇ ਨੇ

ਰੰਨ ਵੇਖਣੀ ਐਬ ਹੈ ਅੰਨ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ
ਰੱਬ ਅੱਖੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਵੇਖਣੇ ਨੂੰ
ਰੱਬ ਨੈਣ ਦਿੱਤੇ ਜਗ ਦੇਖਣੇ ਨੂੰ

ਤੀਵੀਆਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਕੋਸਦੀਆਂ ਹਨ - ਮਰ ਜਾਣ ਸਿੰਘ ਸਭੀਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗਿੱਧੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਬੰਦ ਕੀਤੇ। - ਇਸੇ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਘੱਗਰਾ ਵੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਬੋਲੀ ਵੀ ਹੈ - ਘੱਗਰਾ ਬਣ ਮੁੰਡਿਆ, ਤੈਨੂੰ ਗੋਰਿਆਂ ਪੱਟਾਂ ਵਿਚ ਪਾਵਾਂ।

ਤਰੱਕੀਪਸੰਦ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸੁਰ ਵੀ ਅਖ਼ਲਾਕਪ੍ਰਸਤ ਰਹੀ। ਕਵੀ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਰਾਹ ਦਾ ਰੋੜਾ ਦੱਸੀ ਗਏ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਿਅੰਗ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਪਿਆਰ ਕਵਿਤਾ 'ਵਾਗਾਂ ਛੱਡ ਦੇ ਹੰਝੂਆਂ ਵਾਲੀਏ ਨੀ' ਤੋਂ ਚਲ ਕੇ ਬਿਰਹੇ ਦੇ ਕੀੜਿਆਂ ਤਕ ਹੀ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੋਸਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕਾ ਨੇ ਨੰਗੇ ਮਰਦ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਲਗਦੇ। ਇਹਦੇ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਕੁੜੀ ਕਿਤੇ ਮੋਹਰੇ ਹੈ -

ਤੇਰੀ ਸੇਜ 'ਤੇ ਜੰਜੀਰੀ ਭੁੱਲ ਆਈ ਆਂ
ਮੈਂ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਤੱਕੜੀ ਭੁੱਲ ਆਈ ਆਂ

ਸੂਟਾ ਖਿੱਚ ਲੈ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਮੇਰਾ
ਦੰਦੀਆਂ ਦਾ ਕੀ ਵੱਢਣਾ

ਯਾਰਾ ਤੇਰਾ ਘੁੱਟ ਭਰ ਲਾਂ
ਤੈਨੂੰ ਦੇਖਿਆਂ ਸਬਰ ਨਾ ਆਵੇ

ਮੇਰਾ ਯਾਰ ਨੀ ਸਰੂ ਦਾ ਬੂਟਾ
ਰੱਬ ਕੋਲੋਂ ਲਿਆਈ ਮੰਗ ਕੇ

ਹਿੱਕ 'ਤੇ ਝੂਟ ਗਿਆ
ਜੱਫੀਆਂ ਦੀ ਪੀਘ ਬਣਾ ਕੇ

ਸਾਡੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਜਿਸਮਾਨੀ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਗੱਲ ਨਿਸ਼ੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਸ਼ ਤੇ ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਚੋਂ ਐਸੀਆਂ ਕਈ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਹਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਮੁਨੀਰ ਨਿਆਜ਼ੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕੁੜੀ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਗੱਲ ਨਾਕਾਫੀ ਨਹੀਂ।

ਉੱਚਾ ਕੱਦ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਨਿਰਾਲੀ
ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਾਂਙ ਖਿਆਲ
ਰੰਗ ਕਮੀਜ਼ ਦਾ ਭਿੱਜਿਆ ਹੋਇਆ
ਗਰਮ ਪਸੀਨੇ ਨਾਲ
ਬੁੱਲ੍ਹ ਸਨ ਉਸ ਕੁੜੀ ਦੇ
ਜਿਵੇਂ ਲਾਲ ਲਹੂ ਦਾ ਜਾਲ
ਸੱਪ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਬਦਨ ਸੀ
ਬੇਪਰਵਾਹ ਜਿਹੀ ਚਾਲ
ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਟੁਰੀ ਸੀ ਘਰ ਨੂੰ
ਡਰ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਰੋਕ
ਐਸਾ ਹੁਸਨ ਸੀ ਸ਼ਾਮਾਂ ਵੇਲੇ
ਚੁੱਪ-ਜਿਹੇ ਕਰ ਗਏ ਲੋਕ

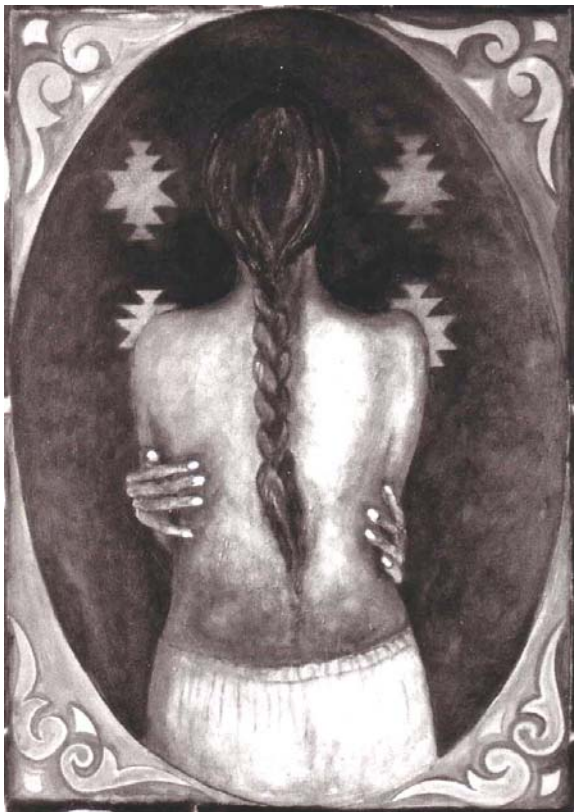
ਭਰਪੂਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮਾਣਨ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਚਾਅ ਪਾਬਲੋ ਨਰੂਦਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਨਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਤਰੱਕੀਪਸੰਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਘਟ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ - ਨਰੂਦਾ ਵਰਗੇ ਮੌਕੇ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲਣ। ਅਸੀਂ ਇਹਦੇ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖ ਕੇ ਦਿਖਾ ਦਈਏ। ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਤੀਵੀਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਸਾਡੀ ਔਰਤ ਜਾਂ ਮਾਂ ਹੈ, ਭੈਣ ਹੈ, ਭਰਜਾਈ ਜਾਂ ਘਰਵਾਲੀ ਜਾਂ ਵੇਸਵਾ ਹੈ; ਉਹ ਦੋਸਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇੰਦਰਿਆਵੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਿਰਫ ਲਿੰਗਕ ਹੋਣ ਤੋਂ ਕਢ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਦਾ ਸਾਰਾ ਧਿਆਨ ਲਿੰਗਕ ਹੈ। ਇਹ ਹੋਰਨਾਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਅਣਡਿੱਠ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਵਿਗਾੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਾਂ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਲਾਰ ਤੇ ਬਦਜ਼ੋਕ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਨਾਤਨੀ ਧਰਮ ਔਰਤ ਨੂੰ ਬਾਘਣੀ ਆਖ ਕੇ ਪੰਜੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਨਿਰਵਾਣ ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕੁਰਾਹ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸਿਰਾ ਲੱਚਰ ਰਜਨੀਸ਼ਵਾਦ ਹੈ। ਆਮ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਇਹ ਦੋਹਵੇਂ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਪੁੱਗਦੇ।

ਬਾਰੀ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੀ ਔਰਤ

ਨਾਲ-ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਦੇਖੋ। ਇਹ ਹੱਥੀਂ ਬਣਾਈ ਤਸਵੀਰ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਇਕਦਮ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਅੱਧਨੰਗੀ ਔਰਤ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਹੱਥ ਦੱਸਦੇ ਨੇ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਹਦੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੀ ਔਰਤ ਦੇ ਜਿਸਮ ਦਾ ਇਹ ਸੰਕੇਚ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਅ ਹੈ? ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਕਰਕੇ? ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਜੀਅ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਅਪਣੇ ਹੀ ਅੱਗੇ ਡਰੀ, ਸਹਿਮੀ ਤੇ ਝਿਜਕੀ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ।

ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਆਮ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਾਂਗ ਦੋਖੱਖੀ ਨਹੀਂ, ਬਹੁਪੱਖੀ ਹੈ। ਹਰ ਤਸਵੀਰ ਅਪਣੇ ਆਪ ਚ ਚੌਖਟਾ (ਫਰੇਮ) ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਕਈ ਚੌਖਟੇ ਹਨ। ਇਹ ਫਰੇਮ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਬਾਰੀ ਵੀ। ਤੇ ਕੋਈ ਨੇੜਿਉਂ ਜਾਂ ਦੂਰੋਂ ਇਸ ਤੀਵੀਂ ਵਲ ਝਾਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹਨੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਜਾਣਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਝਾਕਣ ਵਾਲੇ ਵਲ ਪਿਠ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ; ਜਾਂ ਚੁਗਲਝਾਤ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣਦਿਆਂ ਇਹ ਸੀਸੇ ਅੱਗੇ ਅਪਣਾ ਉਭਾਰ ਕੱਜ ਕੇ ਦੇਖ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਸੀਸੇ ਅੱਗੇ 'ਕੱਲੀ ਤੀਵੀਂ' ਕਿਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਕਰਦੀ ਹੋਏਗੀ? ਤਸਵੀਰ ਵਾਲੀ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਰੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਮੂਨਾ (ਰੁੱਖ ਜਾਂ ਤਾਰਾ) ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਪਿਛਾੜੀ ਕੰਧ ਦਾ ਸੀਸੇ ਚ ਪੈਂਦਾ ਅਕਸ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹਦੇ ਅੱਗੇ ਵਾਲੀ ਕੰਧ ਦਾ। ਤੁਰਕੀ ਵਿਚ ਇਸੇ ਨਮੂਨੇ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੋਣੀ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਹ ਤੀਵੀਂ ਕੀ ਸੋਚਦੀ ਹੈ? ਇਹਦੇ ਦਿਲ ਚ ਕੀ ਹੈ? ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਰਾਹ ਦਿੰਦੀਆਂ ਔਸੀਆਂ ਹਨ। ਕੀ ਇਹਦੇ ਭਾਣੇ ਇਹਦੀ ਉਡੀਕ ਮੁੱਕ ਗਈ ਹੈ? ਵੇਗਮੱਤੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਚ ਕਾਮ ਜਾਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੀ ਇਹ ਅਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮਣ ਦੇ ਪਿੰਡੇ ਨੂੰ ਇੰਜ ਹੀ ਟੋਹਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ?

ਇਸ ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਪਿੰਡਾ ਰੱਬ ਦਾ ਵਿਹਲੇ ਵੇਲੇ ਬੈਠ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਵੀਨਸ ਜਾਂ ਪਾਰਵਤੀ ਦਾ ਪਿੰਡਾ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਲੁੱਚੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਰਗੀ ਬੇਹਯਾ ਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਇਹ ਸੰਕੇਚ ਪੀਪ ਸ਼ੋਅ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਮਸੂਤਰ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵੀ ਨਹੀਂ।

ਅੱਜ ਤਾਈਂ ਕਲਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮਰਦ ਨੇ ਹੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਔਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਕ ਮੈਨੂੰ ਦਸ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਨਾਲ-ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਔਰਤ ਦੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਭਜਨ ਹੁੰਝਨ ਹੈ। ਭਜਨੋ ਨੇ ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਂ ਰੱਖਿਆ ਹੈ - ਮਾਈਸੈਲਫ਼ ਯਾਨੀ ਮੇਰਾ ਅਪਣਾ ਆਪ।

ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਲਭਣਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੀ ਮਰਦ ਔਰਤ ਨੂੰ ਉਸ ਹੱਦ ਤਕ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਹੱਦ ਤਕ ਔਰਤ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਂ ਔਰਤਜ਼ਾਤ ਨੂੰ ਸਮਝਦੀ ਹੈ? ਕੀ ਵਜ੍ਹਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਲੇਖਕਾਵਾਂ ਨੇ ਔਰਤ ਬਾਰੇ ਓਨੀ ਅਪਣਤ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ, ਜਿੰਨਾ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ? ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਹੀਰ ਦਾ ਰੂਪ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਓਵੇਂ ਕਿਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂ ਉਸ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਮਰਦ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ?

ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਸ਼ੇਰਗਿੱਲ ਨੇ ਅਪਣਾ ਨਗਨ ਚਿਤ੍ਰ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਲਹੌਰ ਵਿਚ ਤਹਲਕਾ ਮਚ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਹੁਣ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਚਿਤਰੇਰੀਆਂ ਅਪਣੇ ਨੰਗੇ ਚਿਤ੍ਰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ? ਭਜਨੋ ਤਾਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਜੰਮਪਲ ਹੈ। ਇਹਨੂੰ ਕਾਹਦਾ ਸੰਕੋਚ ਹੈ?

ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਵਾਲੀ ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਸੰਕੋਚ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਮਾਜੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਔਰਤ ਨਾਲ ਵਧੀਕੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਕੁੜੀ ਜੰਮਣਸਾਰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਰੀਤ ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਬੰਦ ਹੋਈ ਸੀ। (ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੁੜੀ ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦੇ ਅੱਡੇ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ।) ਲੋਹੜੀ, ਰੱਖੜੀ ਵਰਦੇ ਮਰਦ ਅਹੰਕਾਰ ਵਾਲੇ ਤਿਉਹਾਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਦੋਂ ਰੱਦ ਹੋਣਗੇ? ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਹਾਲੇ ਤਾਈਂ ਕੋਈ ਮੂੰਹ-ਮੱਥਾ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ।

ਬਹੁਤ ਘਟ ਪੰਜਾਬਣਾਂ ਨੇ ਅਪਣਾ ਸਗਲਾ ਨਗਨ ਆਪਾ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਅੱਗੇ ਦੇਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਜਾਂ ਨਿਰਵਸਤਰ ਹੋ ਕੇ ਸੇਜ ਮਾਣੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਦਿੱਲੀਉਂ ਛਪਦੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਪਰਚੇ *ਮਾਨੁਸ਼ੀ* ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਲੇਖ ਛਪਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਅੰਤਰੀਵ ਅੰਗ ਦੇਖਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਸਮਝਾਏ ਗਏ ਸਨ।

ਭਜਨੋ ਦੀ ਬਣਾਈ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਪਿੰਡੇ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਗਾਂ ਵਲ ਕੋਈ ਇਸ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਰਦ ਅਕਸਰ ਤਾੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਵਹਿਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਚਾਹਵੇ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਪਿੰਡੇ ਨੂੰ ਵਰਤ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹਦੀ ਧੌਂਸ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ। ਇਹ ਮਰਦ ਨੂੰ ਮਾਯੂਸ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ।

ਫਰੇਮ ਕੀਤਾ ਵਕਤ

ਸਭ ਤਸਵੀਰਾਂ ਅਸਪੱਸ਼ਟ (ਐਂਬੀਗੀਊਸ) ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦਸ ਸਕਦੇ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਖਿੱਚੀ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤੋਂ ਇਹਦੇ ਖਿੱਚਣ ਜਾਂ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਕਦੀ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਤਸਵੀਰ ਚ ਤਾਂ ਕਦੇ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ; ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ - ਅਪਣੀ ਨਜ਼ਰ ਰਾਹੀਂ। (ਇਹ ਗੱਲ ਖੁਦਰੋਂ ਕੈਮਰੇ ਨਾਲ ਖਿੱਚੀ ਤਸਵੀਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਢੁੱਕਦੀ।) ਪਰ ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਕਿ ਤਸਵੀਰ ਕਦੋਂ ਖਿੱਚੀ ਗਈ ਸੀ, ਕਿਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਖਿੱਚੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਖਿੱਚਣ ਵਾਲਾ ਕੌਣ ਸੀ; ਤਾਂ ਤਸਵੀਰ ਦੇ ਮਾਅਨੇ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਬਦਲ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਤਸਵੀਰ ਘਟ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

ਇਸ ਲੇਖ ਦੇ ਨਾਲ-ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਦੇਖੋ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਯਕੀਨੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਵਿਆਹੇ ਜੋੜੇ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਸ਼ੈਆਂ ਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ ਦਸ ਦਿੰਦਾ ਕਿ ਇਹ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਪਰ ਕਿੰਨੀ? ਕਪੜਿਆਂ ਤੇ ਬੈਠਣ ਖੜ੍ਹਣ ਤੋਂ ਕੋਈ ਅੰਦਾਜ਼ਨ ਜਾਂ ਯਕੀਨਨ ਇਹ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਏਨੇ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। (ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਕੈਮਰੇ ਵਾਲੀ ਤਸਵੀਰ ਸੰਨ 1860 ਈਸਵੀ ਦੀ ਹੈ।) ਜੇ ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਤੀਵੀਂ ਮਰਦ ਦੇ

ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਦਿਖਾਈ ਜਾਏ, ਤੇ ਉਹਨੇ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਖੀ ਨਾ ਹੋਏ, ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਚਿਰੀ-ਵਿਛੁੰਨਿਆਂ ਵਾਂਗ ਮਿਲੇਗਾ। ਉਹ ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਚੁੰਮੇਗਾ ਜਾਂ ਚਾਅ ਨਾਲ ਦੇਖੇਗਾ, ਹਉਕਾ ਲਏਗਾ ਜਾਂ ਕੁਝ ਸੋਚ ਕੇ ਪਰ੍ਹਾਂ ਰਖ ਦੇਵੇਗਾ।

ਕੈਮਰੇ ਨਾਲ ਖਿੱਚੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਲੰਘ ਗਏ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਕੈਮਰੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਪਿੱਛੇ ਵਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੈਮਰੇ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਕਲਾ ਉਸ ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਲੰਘ ਗਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੈਮਰੇ ਦੀ ਕਲਿਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੰਤ ਵਹਿਣ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਦਰਜ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। (ਸਾਡੀ ਨਜ਼ਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਹਿਣ ਨੂੰ ਕੈਮਰੇ ਵਾਂਗ ਤੋੜਦੀ ਨਹੀਂ, ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਯਾਦ ਅਕਸਾਂ ਦਾ ਵਹਿਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।) ਹਰ ਤਸਵੀਰ ਦਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਤਸਵੀਰ ਖਿੱਚੇ ਜਾਣ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੇ ਹੁਣ-ਖਿਣ ਵਿਚਾਲੇ ਖਾਈ ਹੈ - ਛੋਟੀ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ।

ਹਰ ਤਸਵੀਰ ਵਾਂਗ ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਵਰਕਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਦੀ ਖਿੱਚੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚਲੇ ਤੀਵੀਂ ਆਦਮੀ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਏਨਾ ਹੀ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਡੇ ਨਗਰ ਨਕੋਦਰ ਦੇ ਗੁਆਂਢ ਪਿੰਡ ਚੱਕ ਮੁਗਲਾਣੀ ਦੇ ਸੀ। ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਸੰਨ 1929 ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨੈਰੋਬੀ (ਕੀਨੀਆ) ਵਿਚ ਖਿੱਚੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਖਿੱਚੇ ਜਾਣ ਤੇ ਹੁਣ ਵਿਚਾਲੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਖਾਈ ਹੈ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਦਿਲ ਡੁੱਬਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜ ਇਸ ਜਹਾਨ ਵਿਚ ਨਾ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਜੋੜਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਤਸਵੀਰ ਖਿੱਚਣ ਵਾਲਾ ਮੇਰਾ ਬਾਪ। ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਦਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਿੰਨੀ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਇਹ ਵੀ ਚਤਾਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਿਆ ਤੂੰ ਤਾਂ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਏਂ।

ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਔਰਤ ਮਰਦ ਦੇ ਵਸਲ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਜਣੇ ਬੜੇ ਭਾਗਵਾਲੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਇਕੱਠੇ ਸਨ; ਭਾਵੇਂ ਕੀਨੀਆ ਚ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀ ਪਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਵਿਛੋੜਾ ਝੱਲਣਾ ਪਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਚ ਮਰਦ ਪਰਦੇਸੀਂ ਕਮਾਈਆਂ ਕਰਨ ਨਿਕਲੇ ਅਪਣੀਆਂ ਘਰਵਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਮੈਨੂੰ ਅਪਣੀ ਦਾਦੀ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਦਰਾਣੀਆਂ ਜਠਾਣੀਆਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ; ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿੰਨੇ ਕਿੰਨੇ ਸਾਲ ਅਪਣੇ ਮਰਦਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਫੇਰ ਅਪਣੀ ਮਾਂ ਦਾ। ਤਸਵੀਰ ਵਿਚਲਾ ਮਰਦ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਵੀ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹਨੂੰ ਮਨੀਲੇ, ਮਲਾਇਆ, ਸਿਆਮ ਤੇ ਮਿਰਕਣ ਗਏ ਅਪਣੇ ਵਤਨੀਆਂ ਵਾਂਝ ਚੋਰੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਵਾਉਣਾ ਪਿਆ; ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪਿਛਲੀ ਉਮਰੇ ਇਹਨੂੰ ਚੋਰੀ ਸਹੇੜੀ ਔਲਾਦ ਨੂੰ ਦੱਸੇ ਬਿਨਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਨੱਸ ਆਉਣ ਦੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਨੇ ਮਾਰਨਾ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦੈ, ਸੁਆਣੀ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੀਨੀਆ ਪਹੁੰਚੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਪਣੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਜਿਸਮਾਨੀ ਭੁੱਖ ਲਾਹੁਣ ਮਗਰੋਂ ਅਪਣੇ ਵਸਲ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਰਖਣ ਲਈ ਜਾਂ ਅਪਣੇ ਅੰਗ-ਸਾਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ਼ੀਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਦੱਸਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਵਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਚਲੋ ਚਲੋ ਕੇ ਨਕੋਦਰ ਦੇ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕੋਲੋਂ ਫੋਟੋ ਲਹਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਤੇ ਇਹ ਵਾਰਦਾਤ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਜੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਿਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਬੀਬੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕੀਨੀਆ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨੂੰ ਇਸ ਫੋਟੋ ਚੋਂ ਖਾਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਇਹ ਲਹੌਰ ਵਰਗੇ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾ ਕੇ ਵੱਸੇ ਟੱਬਰ ਦੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੈਮਰੇ ਦੀ ਅੱਖ ਚ ਝਾਕ ਰਹੀ ਸੁਆਣੀ ਦੇ ਅਣਕੱਜੇ ਮੁੱਖੜੇ, ਤੇਲ ਲਾ ਕੇ ਵਾਹੇ ਵਾਲਾਂ ਦੇ ਵਿੰਛੇ ਚੀਰ, ਲਟਕਦੀ ਵਾਲੀ, ਕੋਕੇ, ਮਾਮੂਲੀ ਲਿਟ ਤੇ ਵਾਲ ਸਾਂਭਣ ਲਈ ਲਾਈ ਸੂਈ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜ਼ਕਦਾ ਹੈ; ਪਰ ਇਹਦੇ ਮਿਹਨਤੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ 'ਸਰਦਾਰਾਂ' ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਵਰਗਾਂ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ। ਅਪਣੇ ਘਰ ਵਾਲੇ ਦੀ ਲਾਈ ਘੜੀ ਨੇ ਇਹਦੀ ਕਢਾਈ ਵਾਲੇ ਦੁਪੱਟੇ ਦੀ ਲੈਅ ਨੂੰ ਮਾਂਦ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੀਵੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਜੂਦ ਦਾ ਜਬੂਾ ਇਸੇ ਦੁਪੱਟੇ ਸਦਕਾ ਹੈ। ਇਹਨੇ ਇਹਦੇ ਦੋ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਬੋਸਕੀ ਦੇ ਸੂਟ ਨੂੰ ਵੀ ਕੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਹਨੇ ਅਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਪੱਟਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਇਹਦਾ ਕੱਜਣ ਹੋਰ ਅਖ਼ਤਿਆਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਆਣੀ ਅਪਣਾ ਆਪ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦੀ ਹੋਣੀ। ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਅੱਗੇ ਤੀਵੀਂ ਬੇਵਾਹਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਬਸ਼ਰਤਿ ਕਿ ਉਹ ਇਕੱਲੀ ਹੋਵੇ।

ਸੁਆਣੀ ਦਾ ਮਰਦ ਸੂਕਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਸੂਕਾ ਸ਼ਬਦ ਮੋਗੇ-ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਲ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ - ਸੁਕੀਨ ਤੇ ਆਸ਼ਕ-ਮਿਜ਼ਾਜ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੀ ਸੁਹਣਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਸੰਨ 1929 ਵਿਚ ਹਾਲੇ ਕਿਸ਼ਤੀ ਵਰਗੀ ਤਹਿ ਵਾਲੀ ਚਿੱਟੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਿਆ। ਅਪਣੇ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਦੀ ਇਹ ਪੱਗ ਜਣੇ ਨੇ ਅਪਣੇ ਵਿਆਹ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਵੀ ਇੰਜ ਦੀ ਹੀ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਦਿਨ ਸੁਧ ਵੇਲੇ ਤੇ ਸੰਕਰ ਦੀ ਛਿੱਵ ਵੇਲੇ ਇਹ ਜਣਾ ਪੱਗ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਡਬਲ-ਬ੍ਰੈਸਟ ਦੀ ਇਹ ਜੈਕਟ ਹੋ ਸਕਦੈ, ਇਹਨੇ ਵਿਆਹ ਵਾਸਤੇ ਸੰਵਾਈ ਹੋਵੇਗੀ ਜਾਂ ਕੀਨੀਆ ਜਾਣ ਵੇਲੇ। ਕੀ ਅਪਣਾ ਘਰ ਛੱਡਣਾ ਵੀ ਕੋਈ ਜਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਜੈਕਟ ਵਿਚ ਰੇਸ਼ਮੀ ਰੁਮਾਲ ਵਿਚ ਪਏ ਵੱਟਾਂ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਹਨੇ ਤਸਵੀਰ ਖਿਚਵਾਣ ਵੇਲੇ ਹੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਕ ਜੇਬ ਢਕੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ। ਇਹਦੀ ਕਮੀਜ਼ ਦੇ ਕਾਲਰ ਦੀਹਦੇ ਨਹੀਂ। ਫੋਟੋਗਰਾਫਰ ਨੇ ਨੈਕਟਾਈ ਲਾ ਲੈਣ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹਨੇ ਗਲ ਚ ਫਾਹਾ ਪਾਉਣੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸੁਹਣੇ ਮੁੱਖੜੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕੈਮਰੇ ਦੀ ਅੱਖ ਚ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਰਹੀਆਂ। ਕੀ ਇਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਜਾਗਦਿਆਂ ਸੁਪਨੇ ਦੇਖਣ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ? ਜਾਂ ਫੋਟੋਕਾਰ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਸੀ? ਬੇਰੰਗ ਪਰਦੇ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਸੁਪਨ-ਮੰਡਲ ਦਾ ਝੁਲ੍ਹਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਦੇ ਦੇ ਨਾਲ ਢੋਅ ਲਾ ਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਏਸ ਬੰਦੇ ਦਾ ਅਪਣੀ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪੱਟ ਤੋਂ ਰੀਣ ਕੁ ਪਰ੍ਹਾਂ ਟਿਕਿਆ ਹੱਥ ਇਹਦੀ ਭਰਪੂਰ ਜਵਾਨੀ ਤੇ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਇਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੋਹੜੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਹੈਰਾਨ ਹਨ। ਪਰ ਸਾਰਾ ਵਜੂਦ ਜਿਵੇਂ ਆਖ ਰਿਹਾ ਹੈ - ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੇਲਿਆਂ ਚ ਅੱਜ ਵਰਗੇ ਕੈਮਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੇ, ਜੋ ਇਕ ਸਕਿੰਟ ਦਾ ਹਜ਼ਾਰਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਪਕੜ ਕੇ ਦਰਜ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਦੋਂ ਕੈਮਰੇ ਵਿਚ ਮੰਦ-ਗਤੀ ਵਾਲੀ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀ ਪਲੇਟ ਪਾਈਦੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਅੱਜ ਪਲਾਸਟਿਕ ਦੀ ਫਿਲਮ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਕੈਮਰੇਵਾਲਾ ਫੋਟੋ ਖਿਚਦਿਆਂ ਅਪਣੇ 'ਸਬਜੈਕਟਾਂ' ਨੂੰ ਆਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ - ਹਿੱਲਣਾ ਨਹੀਂ... ਹਿੱਲਣਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਅਪਣੇ ਬਾਪ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਉੱਚੇ ਗੁੰਬਦ ਵਿਚ ਗੂੰਜਦੀ ਸੁਣਦੀ ਹੈ - ਹਿੱਲਣਾ ਨਹੀਂ...ਨਹੀਂ...ਨਹੀਂ...। ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਵਾਲਾ ਇਹ ਜੋੜਾ ਅਹਿੱਲ ਉਹਦੇ ਵਲ ਦੇਖੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫੇਰ ਇਹ ਮੇਰੇ ਵਲ ਦੇਖਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦਿਆਂ

ਬਾਈਸਾਈਕਲ ਐਸੀ ਮਸ਼ੀਨ ਹੈ, ਜੋ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਨੇੜੇ ਹੈ; ਵੀਣੀ ਉੱਤੇ ਲਾਈ ਘੜੀ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਨੇੜੇ। ਘੜੀ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਈਕਲ ਕਿਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਹੈ, ਜੋ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਅਪਣੀ ਆਮਦ ਦਾ ਏਲਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। (ਇਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਅਰਾਈਵਲ ਵਰਗਾ ਕੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਲਭ ਰਿਹਾ।) ਪਹੁੰਚਦੇ ਤਾਂ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ, ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਤੇ ਰੋਕਟ ਵੀ ਹਨ; ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚ ਸਾਈਕਲ ਵਰਗੀ ਅਪਣੱਤ, ਸਰੀਰਕ ਥਕੇਵੇਂ ਦੀ ਮਿੱਠਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਸਾਈਕਲ ਜਿਹਾ ਬੀਬਾ ਰਾਣਾ ਵਾਹਨ ਵੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਸਾਈਕਲ ਜਿੰਨਾ ਨੇੜੇ ਜਾਂ ਪਾਲਤੂ ਕੁੱਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਬਿੱਲੀ ਤੇ ਜਾਂ ਰਿਜ਼ਕ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਜਾਹੂ ਜਾਲਦੇ ਜਾਨਵਰ। ਏਨੀ ਨੇੜਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਸਾਈਕਲ ਦਾ ਨਾਂ ਰੱਖਦਿਆਂ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ।

ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ: ਰਾਜ ਜੈਨ. 1979

ਬਾਈਸਾਈਕਲ ਬੰਦੇ ਦਾ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣਾ ਸੁਪਨਾ ਸੀ। ਸਾਈਕਲ ਕਿਤੇ ਰਾਤੋ ਰਾਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੱਲਣ ਲੱਗੇ। ਲਿਉਨਾਰਦੋ ਦਾ ਵਿੰਚੀ ਦੇ ਵਾਹੇ ਖਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਬਾਈਸਾਈਕਲ ਵਰਗੀ ਮਸ਼ੀਨ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਘੋੜਿਆਂ ਬਗੈਰ ਬੱਘੀਆਂ ਚਲਾਉਣ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਗੱਲ ਨਾ ਬਣੀ। ਸੰਨ 1790 ਵਿਚ ਪੈਰਿਸ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸ਼ਿਰਾਕ ਨੇ ਪਹੀਆਂ ਵਾਲਾ ਲੱਕੜ ਦਾ ਘੋੜਾ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਅਜੀਬ ਜਨੌਰ ਉੱਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਲੋਕ ਦੌੜਾਂ ਲਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਫੇਰ 1818 ਵਿਚ ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ ਜਰਮਨ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਕਾਰਲ ਫ਼ੋਨ ਦਰਾਇਸ ਨੇ ਇਸ ਘੋੜੇ ਦਾ ਸਿਰ ਤੇ ਧੜ ਲਾਹ ਮਾਰਿਆ; ਅਗਾੜੀ ਮੁੜਨ ਵਾਲਾ ਪਹੀਆ ਜੜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਫ਼ਰੇਮ ਦੇ ਅੱਗੇ ਕਾਠੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਵੀਹ

ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਲੁਹਾਰ ਕਰਕਪੈਟਰਿਕ ਮੈਕਮਿਲਨ ਨੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਪੈਡਲ ਲਾ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਬਰੇਕ ਵੀ ਫਿਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਬੰਦਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਦੋਹਵੇਂ ਪੈਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਦੋ ਪਹੀਆਂ ਉੱਤੇ ਸਵਾਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਸੰਨ 1867 ਦੀ ਪੈਰਿਸ ਦੀ ਅਜ਼ੀਮ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਵਿਚ ਵੀਲੋਸੀਪੀਦ Velocipedes ਦੀ ਬੜੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਹੋਈ। ਇਹਦੀ ਧੁੰਮ ਅਮਰੀਕਾ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤਾਈਂ ਪੁੱਜ ਗਈ। ਸੰਨ 1888 ਵਿਚ ਆਇਰਲੈਂਡ ਦੇ ਸਲੋਤਰੀਏ ਜੌਨ ਡਨਲਪ ਨੇ ਸਾਈਕਲ ਦੇ ਪਹੀਆਂ ਨੂੰ ਰਬੜ ਦੇ ਟਾਇਰ ਲਾ ਦਿੱਤੇ। ਫੇਰ ਹਰ ਬੰਦਾ ਰਾਹਵਾਂ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੇ ਹਰ ਔਰਤ ਰਾਣੀ ਬਣ ਗਈ।

ਲਿਖਾਰੀ. ਨੈਰੋਬੀ. 1953. ਫੋਟੋਕਾਰ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਚੰਦਨ

ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਲਿਖਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸਾਈਕਲ ਯਾਦ ਆ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਚਲਾਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਈਕਲ ਹੁਣ ਕਿਤੇ ਹੋਣਗੇ? ਸੱਜਣਾਂ ਵਾਂਗ ਸਾਈਕਲ ਵੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਪਣੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪਹੀਆਂ ਵਾਲੇ ਸਾਈਕਲ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਕਾਰ ਚਲਾਉਣੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਕਦੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਈ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਚਲਾਈ, ਤਾਂ ਸਾਈਕਲ ਸਿੱਖਣ ਵੇਲੇ ਜੋ ਚਾਅ ਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਸੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕੈਂਚੀ ਮਾਰ ਕੇ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਣ ਲੱਗਾ ਚੁਫਾਲ ਡਿਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਹੱਥ ਗੋਡੇ ਛਿੱਲੇ ਗਏ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਆਦਤ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੈ। ਅੱਕ ਕੇ ਮੈਂ ਸਾਈਕਲ ਚੁੱਕਦਾ ਤੇ ਨਕੋਦਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਤੋਂ ਆਲੇਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਇਕੱਲਾ ਭਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ ਕਦੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਮਿਹਨਤ-ਮਜ਼ੂਰੀ ਕਰਨ ਜਾਂਦਿਆਂ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਇਆ ਹੋਏਗਾ। ਇਹ ਬੜੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਦੱਸਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਨਕੋਦਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਚ ਪਹਿਲਾ ਸਾਈਕਲ ਚੈਲੇਂਜਰ ਮੈਂ ਖਰੀਦਿਆ ਸੀ। ਏਨਾ ਹੀ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਪਹਿਲੀ ਪੰਜਾਬਣ ਹੁੰਬਦੀ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਨਿੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਅਸੀਂ ਮਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਦੀ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਸ਼ੰਕਰ ਦੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਹਰ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਅਪਣੇ ਅਜੂਬੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਨੇ ਅਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ੇਰਨੀਆਂ ਆਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਸਾਈਕਲ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੇਕ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤਿੰਨ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਲੰਘ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਈਕਲ ਜਿਵੇਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦਾ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਦਿਸਹੱਦੇ ਵਿਚ ਅਲੋਪ ਹੋ ਰਹੀ ਹੱਥੀ-ਕੱਤੇ ਕਪੜੇ ਚ ਲਿਪਟੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਲ। ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲੀਡਰ ਨੂੰ ਸਕੂਟਰ ਚਲਾਉਂਦਿਆਂ ਦੇਖ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨਿੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਤੋਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਸਾਈਕਲ ਨਾਲ ਹੀ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਚਿੱਲੀ ਦੇ ਸੂਝਵਾਨ ਅਨਤੋਨੀਉ ਵੀਏਰਾਗਾਲੋ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ - ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ! ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ।

ਹੁਣ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ, ਜਦ ਦਾ ਇਹ ਖਾਲਿਸਤਾਨੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਵੀ ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਸ਼ਹਿਰ ਸ਼ਹਿਰ ਸਾਈਕਲਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਸਫ਼ਰ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਤੋਂ ਝਟ ਮਗਰੋਂ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਸੀ - ਕੌਣ ਨਹੀਂ ਚਾਹੇਗਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਈਕਲ ਵੀ ਚਲਦਾ ਹੈ।

ਕੌਣ ਨਹੀਂ ਚਾਹੇਗਾ
ਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਲੰਮੀ ਵਾਟ
ਟੁੱਟੀ ਸਲੇਟ ਜਿਹੇ ਬਚਪਨ ਤੇ
ਲੋਹੇ ਦੇ ਥਣ ਜਿਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨਾ
ਬੱਸ ਹੱਸ ਛੱਡਣਾ
ਤੇ ਵਾਟ ਦਾ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾਣਾ

ਇਸ ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਹਮਸੁਖਨ ਹਰਭਜਨ ਹਲਵਾਰਵੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਹੱਸਣ ਦੀ ਗੱਲ ਉਦੋਂ ਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਇਹਨੇ ਅਪਣੀ ਕਿਸੇ ਕਵਿਤਾ 'ਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਲੋਹੇ ਦਾ ਥਣ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਸਾਈਕਲ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ - ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦਿਆਂ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ 'ਚ ਕਈ ਕੁਝ ਹੈ - ਸਾਬਤ-ਕਦਮ ਰਹਿਣ ਦਾ ਮਾਣ, ਬੇਅਸੂਲਿਆਂ ਨਾਲ ਨਫ਼ਰਤ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਖੌਲ, ਭਾਰਤ-ਭਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਈਕਲ ਸਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਏਕਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਸਾਈਕਲਚੋਰ ਵੀ ਹਨ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਦੁਖਦੀ ਰਗ ਕਾਮਰੇਡ ਵਿਦਿਆ ਰਤਨ ਦਾ ਆਉਂਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਨਿੱਕੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਨਾਟਕ ਮੰਡਲੀ ਵਿਚ ਇਹਨੂੰ ਸਾਈਕਲ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀ ਲੰਮੀ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਸਾਂਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਮੇਰਾ ਗੱਚ ਭਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਕਿਤੇ ਹੈ ਵਿਦਿਆ ਰਤਨ? ਲੋਕਗੀਤਾਂ 'ਚ ਸਾਈਕਲ ਦੀ ਗੱਲ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਬਾਗੇ ਵਿਚ ਆਇਆ ਕਰੋ
ਚਿੱਟੀਆਂ ਦੁੱਧ ਸੜਕਾਂ
ਬਾਈਸਿਕਲ ਚਲਾਇਆ ਕਰੋ
ਬਾਈਸਿਕਲ ਵਾਲਿਆ
ਬਾਈਸਿਕਲ ਚਲਾਈ ਜਾਂਦੇ
ਫਿੱਟੇਮੂਹ ਸ਼ਕੀਨੀ ਦੇ
ਪੈਰ ਹਿਲਾਈ ਜਾਂਦੇ

ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਕਿਸੇ ਫ਼ਿਲਮ ਦਾ ਗੀਤ ਲਿਖਿਆ ਸੀ - ਕੁਕੜੇ ਘੜ੍ਹੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਹੀਰੋ ਸਾਈਕਲ ਦੇ ਡੰਡੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਣ ਦੇ ਤਰਲੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਹਿੰਦੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦਿਆਂ ਪੈਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦਿਆਂ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਗਾਏ ਗੀਤ ਕਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ। ਜੌਰਜ ਬਰਨਰਡ ਸ਼ਾਅ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ - ਹਾਂ, ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਣਾ ਅਦਬੀ ਬੰਦੇ ਲਈ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਹੈ। - ਇਹਨੇ ਸੰਨ 1895 ਵਿਚ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਣਾ ਸਿੱਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਇੱਕੋ ਸਾਲ ਵਿਚ ਅੱਠ ਲੱਖ ਸਾਈਕਲ ਬਣੇ ਸੀ। ਸ਼ਾਅ ਨੇ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ - ਏਸ ਉਮਰੇ ਸਾਈਕਲ ਸਿਖਦਿਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਬਾਹਵਾਂ ਛਿੱਲੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪਰ ਮੈਂ ਏਸ ਨਰਕੀ ਮਸ਼ੀਨ ਤੋਂ ਹਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਣੀ। ਮੈਂ ਅੱਗ ਚੌਂ ਕੁੰਦਨ ਬਣ ਕੇ ਨਿਕਲਾਂਗਾ। ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਰੇਨੁਆ ਦੀ 1897 ਵਿਚ ਸਾਈਕਲ ਸਿਖਦਿਆਂ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਟੁੱਟ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਖੱਬੀ ਬਾਂਹ ਨਾਲ ਚਿਤ੍ਰ ਵਾਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਬੁਰਸ਼ ਰੰਗ ਫੜਾਉਣ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਇਹਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਸਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਇਹਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵਟਾਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ।

ਤਾਲਸਤਾਇ ਨੇ 67 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰੇ ਸਾਈਕਲ ਸਿੱਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮਾਰਚ 1895 ਵਿਚ ਮਾਸਕੋ ਦੀ ਸਾਈਕਲ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਭਾ ਨੇ ਤਾਲਸਤਾਇ ਨੂੰ ਸਾਈਕਲ ਦੀ ਸੁਗਾਤ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਹਨੇ ਅਪਣੀ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ - ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਮੈਨੂੰ ਸਾਈਕਲ ਏਨਾ ਚੰਗਾ ਕਿਉਂ ਲਗਦਾ ਹੈ? ਚਰਤਕੋਫ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੁੱਸੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸਾਈਕਲ ਨਾ ਸਿੱਖਾਂ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕਾਹਦੀ ਸ਼ਰਮ ਹੈ? ਮੈਨੂੰ ਅਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰਨ ਦਾ ਹਕ ਹੈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਵਰਗਾ ਚਾਅ ਹੈ, ਤਾਂ ਕੀ ਬੁਰਾਈ ਹੈ? - ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸਾਡੇ ਵੱਡੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਾਈਕਲ ਨਾਲ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਸਾਂਝ ਰਹੀ ਹੈ? ਮੈਂ ਕਿਤੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੁਣਿਆ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਜਾਂ ਕੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਣਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ?

ਫੁੰਮਣਾਂ, ਪਰਾਂਦੀਆਂ, ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸਜਾਏ ਸਾਈਕਲ, ਮਡਗਾਰਡਾਂ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਪੁੱਠੇ ਹੈਂਡਲਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪਾੜਿਆਂ ਦੇ ਸਾਈਕਲ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਆਮ ਦੇਖੇ ਹੋਣਗੇ; ਪਰ ਕੋਈ ਨਿਹੰਗ ਸਾਈਕਲਸਵਾਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਜੂਨ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੇ ਟਾਈਰ ਟਿਊਬਾਂ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦਾ ਬਿਗਲ ਵਜਾਉਂਦਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਗੇੜਾ ਕਢਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਸਾਡੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਣਾ ਅਮੀਰੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ; ਪਰ ਪਹਿਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਈਕਲ ਸਵਾਰੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਗਲ ਹੈ। ਇਥੇ ਸ਼ਹਿਰ ਸ਼ਹਿਰ ਬਾਈਕ ਕਲੱਬਾਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ; ਸਾਈਕਲ ਸਵਾਰਾਂ ਦੇ ਅਪਣੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਛਪਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਮੋਟਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਿਤ ਵਧਦੇ ਟਰੈਫਿਕ ਵਿਰੁਧ ਮੁਜ਼ਾਹਰੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਲਾਈ ਮੁਹਿੰਮ ਸਦਕਾ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਵੱਖਰੀਆਂ ਸਾਈਕਲ ਲੇਨਾਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਸਾਈਕਲ ਸਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤਚਿਤ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਕਈ ਵਾਰ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਬਾਈਕ ਖ਼ਰੀਦਾਂ। ਪਰ ਲੰਡਨ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਅਪਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀਆਂ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਆਲਸ ਵੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਅਧੀਰ (ਨਰਵਸ) ਬੰਦਾ ਲੰਡਨ ਵਰਗੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਣ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਵੀ ਨਹੀਂ।

ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦਿਆਂ

ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੇ ਸਾਹਮਣੀ ਹਵਾ ਵਿਚ
ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦਿਆਂ ਤੁਸੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋ
ਸੜਕ ਜਿਉਂ ਕਾਲੀ ਦਲਦਲ ਹੈ
ਜਿਸ ਵਿਚ ਖੁੱਭਦਾ ਹੀ ਜਾ ਰਿਹੈ
ਕਿਸਤਾਂ 'ਤੇ ਲਿਆ ਤੁਹਾਡਾ ਸਾਈਕਲ

ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦਿਆਂ
ਤੁਸੀਂ ਲੱਖ ਲੱਖ ਸ਼ੁਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋ
ਤੁਹਾਡੀ ਕੀਮਤ ਇਕ ਸਕੂਟਰ ਜਮ੍ਹਾਂ
ਪੈਟਰੋਲ ਅਲਾਉਂਸ ਨਹੀਂ ਪਈ
ਜਾਂ ਸੈਂਕੜੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਦੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ
ਤੁਸੀਂ ਤੁਲੇ ਨਹੀਂ

ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦਿਆਂ
ਕਾਮਰੇਡ ਵਿਦਿਆ ਰਤਨ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ
ਜੋ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਟੇਜ 'ਤੇ
ਸਾਈਕਲ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀ ਲੰਮੀ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ
ਉਹਦੇ ਦੋਹਵੇਂ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਸਨ

ਹੁਣ ਤਾਂ ਮੁੱਦਤ ਹੋ ਗਈ
ਵਿਦਿਆ ਰਤਨ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੁਝ ਸੁਣਿਆਂ
ਤੇ ਅਚਾਨਕ ਖਹਿਸਰ ਕੇ ਲੰਘੀ ਕਾਰ ਨੂੰ
ਤੁਸੀਂ ਗੁਲ ਕਢ ਸਕਦੇ ਹੋ
ਜਮਾਤੀ ਨਫਰਤ ਦੇ ਇਜ਼ਹਾਰ ਵਜੋਂ

ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦਿਆਂ ਤੁਸੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋ -
ਤੁਸੀਂ ਇਕੱਲੇ ਨਹੀਂ ਹੋ
ਇਸ ਪਿਆਰੀ ਮਾਤਭੂਮੀ ਦੇ ਦੋ ਕਰੋੜ
ਸਾਈਕਲ ਸਵਾਰ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਹਨ
ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰ
ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਦੇ ਕਲਰਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ
ਫੇਰੀਆਂ ਵਾਲੇ
ਸਕੂਲਾਂ ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਪਾੜੇ
ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ
ਸਾਈਕਲ ਚੋਰ ਵੀ

ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦਿਆਂ
ਤੁਸੀਂ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਅਗਾਂਹ ਖੜਦੇ ਹੋ
ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦਿਆਂ
ਤੁਸੀਂ ਜਮਾਤੀ ਨਫਰਤ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਕਰਦੇ ਹੋ
ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦਿਆਂ
ਤੁਸੀਂ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਹੁੰਦੇ ਹੋ
ਪ੍ਰੀਤਵਾਦ ਦੇ ਇਸ ਅੰਤਿਮ ਦੌਰ ਵਿਚ

ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦਿਆਂ
ਤੁਸੀਂ ਸੋਚਦੇ ਹੋ -
ਪੈਦਲ ਲੋਕ ਤੁਹਾਡੇ ਬਾਰੇ ਕੀ ਸੋਚਦੇ ਹੋਣਗੇ?

ਰਾਜ ਕਪੂਰ

ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਵੱਡਾ ਕਲਾਕਾਰ ਸੀ? ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਦੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਵੱਡੀ ਹੈ? ਇਹਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਮਗਰੋਂ ਇਹਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਿਛੋਕੜ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਈ। ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਲਭਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਣੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਛੋਟਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਨਿੱਕੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਬਹੁਤ ਘਟ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦੇਖੀਆਂ। ਹੋਸ਼ਮੰਦ ਉਮਰੇ ਨਕੋਦਰ ਦੇ ਤੰਬੂਆਂ ਤੇ ਟੀਨ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਵਾਲੀ ਟੂਰਿੰਗ ਟਾਕੀ ਵਿਚ ਦੇਖੀ ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਦੀ ਫ਼ਿਲਮ ਦਾ ਇੱਕੋ ਸੀਨ ਚੇਤੇ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਸਾਬਣ ਮਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਘਾਬਰਿਆ ਹੋਇਆ ਕੰਧਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰਾਂ ਮਾਰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ।

ਹੁਣ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਨਿੱਠ ਕੇ ਬਹਿ ਕੇ ਦੇਖੀਆਂ, ਕਿਤਾਬ ਵਾਂਗ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੰਮੀ ਗਰੇਵਾਲ ਦੀ ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਬਾਰੇ ਬਣਾਈ ਫ਼ਿਲਮ *ਲਿਵਿੰਗ ਲੈਜੈਂਡ* ਵੀ ਦੇਖੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਪਣੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਅਪਣੀਆਂ ਐਕਟਰੈਸਾਂ ਨਾਲ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਇਸ਼ਕ ਕਰਨ ਦੇ ਬੋਧੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਈ ਕੰਮ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਸਦੀ ਵਿਚ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜੀ ਰਵੱਈਏ ਬੜੇ ਬਦਲੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਕਪੂਰ-ਨਰਗਿਸ ਤੇ ਗੁਰੂਦੱਤ-ਵਹੀਦਾ ਰਹਿਮਾਨ ਦੀ ਜੋੜੀ ਨੇ ਪਰਾਦੰਪਤੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਦਿੱਤੀ। ਅਪਣੇ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਦੀ ਰੀਸ ਕਰਨੀ ਇਨਸਾਨੀ ਫ਼ਿਤਰਤ ਹੈ। ਅੰਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ ਰੋਸ਼ਨ ਚੋਰਸ ਟੋਟਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਆਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਵਾਂ ਦਹਾਕਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰਾ ਦੌਰ ਸੀ। ਬੋਲਦੀਆਂ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਨੂੰ ਹਾਲੇ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਹੀ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਹਾਲੇ ਵਪਾਰਕ ਤੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦੀ ਝੂਠੀ ਵੰਡੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਈ। ਫ਼ਿਲਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤਫ਼ਰੀਹ ਵੀ ਕਰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜੀ ਸੁਨੇਹਾ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲੀਆਂ ਕੁਝ ਸਾਲ ਹੀ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਵਾਂਗ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਬਣ ਰਹੀ ਸੀ। ਨਾਤੁਸੀਵਾਦ ਦੀ ਮੁਕੰਮਲ ਸ਼ਿਕਸਤ ਬਾਅਦ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਕੈਂਪ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ 'ਤੇ ਸੀ ਅਤੇ ਉੱਨਤ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਮੁਲਕ ਅਪਣੀ ਥਾਂ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਾਮਰਾਜ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਵਿਚਾਲੇ ਠੰਢੀ ਜੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਤਿਭਾਗਾ ਤੇ ਪੈਪਸੂ ਵਿਚ ਤੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਤਿਲੰਗਾਨਾ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਫੇਰ ਅਮਨ ਲਹਿਰ ਚਲ ਪਈ। ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਕਲਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਨਹਿਰੂਵਾਦ ਤੋਂ ਬੜੇ ਅਦੀਬਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀਆਂ ਆਸਾਂ ਸਨ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਮਾਯੂਸ ਅਦੀਬ ਬੰਬਈ ਦੀ ਫ਼ਿਲਮ ਸਨਅਤ ਨੇ ਕਲੰਜ ਲਏ।

ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਨੇ ਆਗ (1948) ਤੇ ਬਰਸਾਤ (1949) ਦੇ 'ਪਰੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਕਮਉਮਰ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦ' ਨੂੰ ਤਜ ਕੇ ਪੰਜਾਹਾਂ ਵਿਚ ਉੱਤੋਤਿੱਤੀ ਆਵਾਰਾ, ਸ੍ਰੀ 420, ਜਾਗਤੇ ਰਹੋ ਤੇ ਬੂਟ ਪਾਲਿਸ਼ ਵਰਗੀਆਂ ਕਲਾਸਿਕ

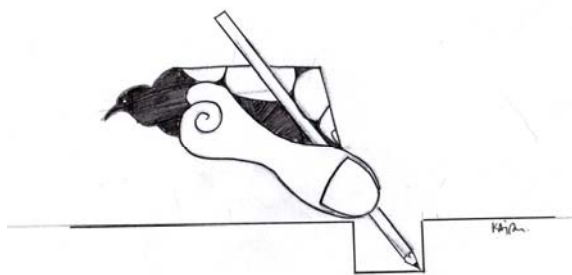
ਫਿਲਮਾਂ ਬਣਾਈਆਂ। ਇਸ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਨਾਲ ਦੋ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਅਦੀਬ ਸਨ - ਸ਼ੈਲੇਂਦਰ ਤੇ ਖਵਾਜਾ ਅਹਿਮਦ ਔਬਾਸ। ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਨੇ ਮੁਕੇਸ਼ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ 'ਮੇਰੀ ਰੂਹ' ਮੰਨਿਆ, ਪਰ ਇਹਨੇ ਸ਼ੈਲੇਂਦਰ ਤੇ ਖੁਆਜੇ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਿਆ। ਖੁਆਜੇ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ੈਲੇਂਦਰ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਕਾਹਦੇ ਜੋਗਾ ਹੋਣਾ ਸੀ? ਇਹਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਅੰਤ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਜੋਕਰ (1970) ਸੀ।

ਜੋਕਰ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦੀਆਂ ਇਹਦੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬੇਲੋੜਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਰੰਗੀਨ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਕਾਲੀ ਚਿੱਟੀ ਫਿਲਮ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਾਗਜ਼ 'ਤੇ ਛਪੇ ਕਾਲੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਰਗੀ। ਰੰਗੀਨ ਫਿਲਮ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਰੰਗੀਨ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਖੰਭ ਕੁਤਰਦੀ ਹੈ। ਕਾਲੀ ਚਿੱਟੀ ਫਿਲਮ ਵਿਚ ਹਰ ਦਰਸ਼ਕ ਅਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਰੰਗ ਭਰਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਭਰਦਾ। ਇਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਸਲੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਐਸੀ ਵਿਧੀ ਨਿਕਲ ਆਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਲਾਸਿਕ ਕਾਲੀਆਂ ਚਿੱਟੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗੀਨ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉ, ਆਈਸਨਸਟਾਈਨ, ਚਾਰਲੀ ਚੈਪਲਿਨ ਤੇ ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਦੀਆਂ ਰੰਗੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਲੱਗਣਗੀਆਂ। ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਯੂਰਪ ਦੇ ਫਿਲਮੀ ਕਦਰਦਾਨ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗ ਕੇ ਵੇਖਣ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀ ਨਹੀਂ।

ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਨੇ ਐਕਟਿੰਗ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਚਾਰਲੀ ਚੈਪਲਿਨ ਦੀ ਰੀਸ ਕੀਤੀ। ਚੈਪਲਿਨ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੇ ਮਾਹੌਲ ਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਆਪ ਸਿਆਸੀ ਸ਼ੁਰੂ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਦਾ ਸਿਆਸਤ ਵਾਲਾ ਪਾਸਾ ਖੁਆਜਾ ਤੇ ਸ਼ੈਲੇਂਦਰ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਜਿਸਮ ਵਿਚ ਚੈਪਲਿਨ ਵਾਲੀ ਲਚਕ ਤੇ ਫੁਰਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੱਸਾਸ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਪਤਲੀ ਮੁੱਛ ਤੇ ਖੰਭੀ ਗੱਲ ਤੇ ਨੱਕ ਕੋਲ ਦੋ ਤਿਣ ਸਾਰੀ ਬਾਤ ਕਹਿ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਤੇ ਗੁਰੂਦੱਤ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਰਗੇ ਇੰਦਰਿਆਵੀ ਹੱਥ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਭਾਰਤੀ ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਹੋਣ। ਸਭ ਤੋਂ ਹੱਸਾਸ ਮੁੱਖੜਾ ਗੁਰੂਦੱਤ ਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਬੜਾ ਉਦਾਸ ਸੀ। ਗੁਰੂਦੱਤ ਦੀਆਂ ਸਮੁੰਦਰ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਜੇ ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਹੁੰਦੀ, ਤਾਂ ਗੱਲ ਕੁਝ ਹੋਰ ਈ ਹੋਣੀ ਸੀ।

ਤੇ ਨਰਗਿਸ। ਨਰਗਿਸ ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਣ ਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਵੀ। ਇਹਨੇ ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਨਰਗਿਸ ਨਾਲ ਅਠਾਰਾਂ ਫਿਲਮਾਂ ਬਣਾਈਆਂ। ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਨਰਗਿਸ ਨੂੰ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖੇ; ਪਰ ਇਹ ਨਰਗਿਸ ਤੇ ਵਹੀਦਾ ਰਹਿਮਾਨ ਨਾਲੋਂ ਸੁਹਣੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਣੇ। ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਆਪ ਵੀ ਤਾਂ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਸੀ, ਜਿਹਨੇ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨੀਰਸ ਵਖਤਾਂਮਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਦੁੱਖ ਵਿਸਰਾ ਕੇ ਖੇੜਾ ਲਿਆਂਦਾ; ਜੋ ਭਾਵੇਂ ਪਲ ਭਰ ਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਖੇੜਾ ਤਾਂ ਸੀ।

ਲਿਖ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ

ਮੈਂ ਜਦ ਫੈਲਸੂਫੀਆਂ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਤੱਤੇ ਘਾਉ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਬਾਕਾਇਦਾ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਲੜੀ ਟੁੱਟ ਗਈ। ਲਿਖਣ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ੈਲ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਈ ਵਾਰ ਸੁੱਝਦਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਏ। ਕਾਲਮਨਵੀਸੀ ਤੇ ਤਖ਼ਲੀਕੀ ਅਦਬ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਫਰਕ ਹੈ। ਫੈਲਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਛੋਟ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀ ਚ ਨਹੀਂ। ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਬਹਾਨਾ ਨਹੀਂ ਲਾ ਸਕਦੇ ਕਿ ਜੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਟਾਈਮ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮੂਡ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮਿਹਨਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਹੋਈ। ਸਾਡੇ ਇੱਕੋ ਮਿਆਰੀ ਕਾਲਮ ਪਿਆਜ਼ ਕੇ ਛਿਲਕੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਫਿਕਰ

ਤੋਸਵੀ ਮਿਲਾਪ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿਆਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਫਿਕਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਤੋਰੀ ਫੁਲਕਾ ਤੁਰਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਮੇਰੀ ਰੋਟੀ ਫੈਲ੍ਹਸੁਫੀਆਂ ਨਾਲ ਚਲਦੀ ਹੁੰਦੀ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪੈਣਾ ਸੀ।

ਉਂਜ ਜੇ ਕਾਲਮਨਵੀਸੀ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮਿਆਰੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣੀ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਟਾਈਮ ਤੇ ਮੂਡ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਸੱਚੀ ਹੈ। ਮੂਡ ਦਾ ਕੀ ਹੈ! ਇਹ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਵੀ ਕਦੇ ਵੀ ਚੰਗਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਲਿਖਤ ਪੜ੍ਹ ਕੇ, ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣ ਕੇ, ਕਿਸੇ ਨੇਕ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਜਾਂ ਚੰਗਾ ਮੌਸਮ ਹੋਣ 'ਤੇ ਕਾਟੋ ਫੁੱਲਾਂ 'ਤੇ ਖੇਲਣ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਆਕਾਸ਼ ਗੁਬਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੂਡ ਵਿਗੜਨ ਨੂੰ ਕਿਹੜੀ ਦੇਰ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਘਰਵਾਲੀ ਜਾਂ ਦਫਤਰਵਾਲੀ ਦੀ ਇੱਕੋ ਕੈਂਡੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਕਾਟੋ ਮਸੋਸ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਡਦੇ ਗੁਬਾਰੇ ਠਾਹ ਕਰ ਕੇ ਫਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਦਿਨ ਮੂਡ ਟਿਕਾਣੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਤੇ ਟਾਈਮ? ਟਾਈਮ ਕਿਹਦੇ ਕੋਲ ਹੈ? ਮਜ਼ਹਰ ਤਿਰਮਜ਼ੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ - ਕਿਸ ਨੂੰ ਏਨਾ ਵਿਹਲ ਜੋ ਸੋਚੇ/ਰਾਤ/ਸਮੁੰਦਰ/ਅੰਬਰ/ਧਰਤੀ/ਚੰਨ ਹਵਾ ਤੇ ਤਾਰਿਆਂ ਬਾਰੇ/ਗਮ ਦੇ ਮਾਰਿਆਂ ਬਾਰੇ?

ਸਵੇਰੇ ਸਵੱਖਤੇ ਉੱਠ ਕੇ ਕੰਮ 'ਤੇ ਜਾਣਾ ਨਿਰੀ ਜ਼ਹਿਮਤ ਹੈ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਗੱਡੀ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਚ ਹੀ ਲਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਥਕ-ਥਕਾ ਕੇ ਘਰ ਆਉਂਦੇ। ਸੌਂ ਜਾਉਂਦੇ। ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦੇ ਨੂੰ ਉੱਠੋ ਤੇ ਸਾਰਾ ਹਫ਼ਤਾ ਘੜੀ ਦੀ ਸੂਈ ਵਾਂਙ ਘੁੰਮੀ ਜਾਓ। ਵੀਕਐਂਡ ਆਵੇ, ਤਾਂ ਬਿਨ-ਬੁਲਾਏ ਜਾਂ ਗਲ ਪਏ ਘਰ ਆਏ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਜਾਂ ਵਾਕਿਫ਼ਾਂ ਦੀ ਮੂੰਹ ਰਖਣ ਦੇ ਮਾਰੇ ਆਉਭਗਤ ਕਰਦੇ ਰਹੋ। ਬੰਦਾ ਲਿਖੇ, ਤਾਂ ਕਦੋਂ ਲਿਖੇ?

ਆਮ ਲੋਕ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ਾਇਰ ਲੋਕ ਸ਼ਰਾਬੀ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਾਇਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਮਰ ਖ਼ਿਆਮ ਦੀ ਕੁਹਜੀ ਤਸਵੀਰ ਹੋਟਲਾਂ ਸ਼ਰਾਬਖ਼ਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਆਮ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ - ਜਨਾਬ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ ਹੈ, ਬਗਲ ਵਿਚ ਸ਼ਬਾਬ ਤੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤਾਬ। (ਇਕ ਐਸੀ ਤਸਵੀਰ ਪਲੱਮਸਟੈਂਡ, ਲੰਡਨ ਦੇ ਸ਼ਰਾਬਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਦੇਖੀ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਲਿਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਣਾਈ ਆਖ਼ਿਰੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉਰਦੂ ਚ ਲਿਖੇ ਖ਼ਤ ਵੀ ਦਿਖਾਏ ਸਨ।) ਸ਼ਰਾਬ ਤੇ ਸ਼ਬਾਬ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਅਖ਼ਲਾਕਪ੍ਰਸਤ ਹੀ ਮਾੜਾ ਆਖ਼ੇਗਾ; ਪਰ ਉਮਰ ਖ਼ਿਆਮੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ, ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅਪਣੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝੀ ਬੈਠੇ ਹਨ ਕਿ ਭੁੱਖ-ਨੰਗ ਦੇ ਮਾਰੇ ਲੇਖਕ ਵਧੀਆ ਸਾਹਿਤ ਰਚਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ; ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਭੁੱਖਾ ਮਰਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਪੈਸੇ ਚ ਖੇਲਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਹਨੇ ਲਿਖਣਾ ਕੀ ਹੈ? ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਗ਼ੁਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦ ਵੱਡਾ ਜਗੀਰਦਾਰ ਸੀ। ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਦਾ ਕੋਈ ਫਿਕਰ-ਫਾਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤੋਲਸਤੋਇ ਤੇ ਟੈਗੋਰ ਭੋਈਂ ਨਈਂ ਤੇ ਮਿਲਖਾਂ ਜੂਹਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਲੇਨਿਨ ਨੇ ਤੋਲਸਤੋਇ ਨੂੰ 'ਰੂਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ' ਆਖਿਆ ਸੀ। ਪਾਬਲੋ ਨਰੂਦਾ ਕੋਈ ਭੁੱਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਰਦਾ, ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਭੁੱਖਿਆਂ ਨੰਗਿਆਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਵੀ ਹੈ।

ਮੂਡ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਮਾਜੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਸਹੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਲਿਖਾਰੀ ਨਾਨਕ ਦੇ ਕਹਿਣ ਵਾਂਙ ਕੁਛ ਆਖਣਾ ਕੁਛ ਸੁਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਕਦੇ ਤੋਲਸਤੋਇ, ਚੈਖੋਵ ਤੇ ਗੋਰਕੀ ਦੀ ਇਕੱਠਿਆਂ ਬੈਠਿਆਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਦੇਖੀਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਮਿਲ ਬੈਠਣ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਉਥੱਲ-ਪਥੱਲ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਸੀ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਰੂਸ ਬੜੇ ਵੱਡੇ ਮੋੜ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਭਉਜਲ ਵਿਚ ਫਸੀ ਪਈ ਹੈ। ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਜਾਪ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੁਣ ਸਾਡੀ ਅਪਣੀ ਉਮਰ ਢਲਣ ਲੱਗਣ ਲੱਗੀ ਹੈ - 'ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਡੂੰਘੇ ਸੰਕਟ ਚ ਫਸ ਗਈ ਹੈ'। ਸਮਾਜਵਾਦ ਤਾਂ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਚਲੇ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਾਡਾ ਸੰਕਟ ਸਿਆਸੀ-ਸਮਾਜੀ ਹੈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਸਾਡਾ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਜ਼ੁਲਮ-ਓ-ਤਸ਼ੱਦਦ ਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਜਦ ਦੁਨੀਆ ਚ ਜ਼ੁਲਮ-ਤਸ਼ੱਦਦ ਨਾ ਰਿਹਾ, ਤਾਂ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਸਾਹਿਤ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਏਗਾ? ਇਤਾਲਵੀ ਫਿਲਮਕਾਰ ਬਾਰਤੋਲੂਚੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਰੰਗ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਸਾਡੇ ਕਹਿੰਦੇ-ਕਹਾਉਂਦੇ ਮਾਰਕਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। (ਇਹਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮਸ਼ਹੂਰ ਫਿਲਮਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ - ਦ' ਲਾਸਟ ਟੈਗੋ ਇਨ ਪੈਰਿਸ, ਲਿਟਲ ਬੁੱਧਾ, ਦ' ਲਾਸਟ ਐਪਰਚ ਵਗ਼ੈਰਾ।)

ਵਤਨ ਬੈਠੇ ਪਾਠਕਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਵਲਾਇਤ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਨਕਸ਼ਾ ਬੜਾ ਸੁਹਣਾ ਹੈ। ਲੰਡਨ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਕਲਚਰ ਦਾ ਮਰਕਜ਼ ਹੈ। ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਕਲਚਰ ਦਾ ਵੀ ਕਾਫੀ ਨਾਂ ਹੈ। ਵਤਨੀਆਂ ਦੇ ਭਾਣੇ ਇੰਗਲੈਂਡ, ਕਨੇਡਾ ਅਮਰੀਕਾ

ਰਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨਾਲ ਉੱਠਦੇ ਬਹਿੰਦੇ ਹੋਣਗੇ; ਚੰਗੇ ਚੰਗੇ ਨਾਟਕ ਤੇ ਫਿਲਮਾਂ ਦੇਖਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਚੰਗੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਪਰ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ। ਜਿੰਨਾ ਘਟੀਆ ਮਾਹੌਲ ਇਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹਲਕਿਆਂ ਦਾ ਹੈ, ਓਨਾ ਪੰਜਾਬ ਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਜਾਂ ਆਖ ਲਉ ਕਿ ਇੱਕੋ ਜਿੰਨਾ ਹੀ ਮਾੜਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਚਾਰ ਅੱਖਰ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਲੈਣੇ ਹੀ ਬਥੇਰੇ ਹਨ।

ਹਰ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਐਸਾ ਦੌਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਉਹ ਦੱਬ ਕੇ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫੇਰ ਉਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਕੁਛ ਲਿਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀ ਕੀ ਰੀਸ, ਜੋ ਬਹੁਤ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਚੰਗਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਪਾਬਲੋ ਨਰੂਦਾ ਜੀਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀ ਬੜੇ ਚਿੜ੍ਹਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣਾ - ਅਸੀਂ ਹਾਲੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਹੀ ਸੋਚੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਰੂਦਾ ਦੀ ਨਵੀਂ ਕਿਤਾਬ ਛਪ ਕੇ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੈਮਿੰਗਵੇ ਪਿਛਲੇ ਵਾਰੇ ਬੜਾ ਔਖਾ ਸੀ। ਓਨ ਲਿਖਣ ਬਹਿਣਾ, ਪਰ ਉਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਇਕ ਹਰਫ਼ ਵੀ ਨਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣਾ। ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਲਈ। ਕੁਝ ਨਾ ਲਿਖ ਸਕਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਫੈਜ਼ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਤਰਜਮਾ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ 'ਹਥਿਆਰ ਤਿਆਰ ਰਖਣ' ਦਾ ਢੰਗ।

ਮੂਡ ਬਾਰੇ ਜਿੰਨੇ ਲੇਖਕ ਉਨੀਆਂ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਿਲਰ ਸੜੇ ਹੋਏ ਸਿਉਆਂ ਦੀ ਬਦਬੂ ਸੁੰਘਦਿਆਂ ਲਿਖਦਾ ਸੀ। ਖ਼ਤੀਲ ਸ਼ਿਫ਼ਾਈ ਮਾਲਿਸ਼ ਕਰਕੇ ਡੰਡ ਬੈਠਕਾਂ ਕਢ ਕੇ ਲਿਖਣ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਹਰ ਸਾਲ ਗਰਮੀਆਂ ਚ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਜਾ ਕੇ ਨਾਵਲ ਲਿਖ ਕੇ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਪਹਿਰੇ ਬੋਲੇ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਕਿਸੇ ਮਿਤ੍ਰ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਮੂਡ ਅਫੀਮ ਛਕ ਕੇ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਰਦੂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਇਮਾਮ ਬਖ਼ਸ਼ ਨਾਸਖ ਨੂੰ ਪਹਲਵਾਨ-ਏ-ਸੁਖਨ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੂਸੀ ਲੇਖਕ ਹਿਉਜ਼ਮਾਨਜ਼ ਮਾਰਫੀਨ ਦਾ ਟੀਕਾ ਲਾ ਕੇ ਲਿਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਗੱਲ ਸਾਰੀ ਸਚੇਤ ਮਨ ਨੂੰ ਸੁਲਾਉਣ ਦੀ ਹੈ।

ਸਾਉਬਾਲ

ਬੰਦਾ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਹੋਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਆਜ਼ਾਦ; ਉਹ ਜਿਥੇ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਥਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਣਾਏ ਬਗ਼ੈਰ ਜੀਉ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਹੋਸ਼ਮੰਦ ਉਮਰ ਨਕੋਦਰ ਜਲੰਧਰ ਚ ਲੰਘੀ। ਉਸ ਥਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਚ ਮੈਨੂੰ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੇ ਵੇਦ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ - ਤੂੰ ਅਪਣੇ ਦਿਲ ਤੋਂ ਡਰਦੇਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਢੱਕਣ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਤੇਰੇ ਚ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਾਉਬਾਲ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ ਹਾਂ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਘਟ ਦੁਖਾਵਾਂ ਹੈ।

ਸਾਉਬਾਲ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਓਭੜ ਬੰਦਿਆਂ ਹਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹਾਂ। ਪਾਰਕਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਝਟ ਲੰਘਾਉਂਦੇ ਸਾਡੇ ਬੁਝਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਉਬਾਲ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੋਏਗਾ? ਇਥੇ ਜੰਮੀ ਪਲੀ-ਸਾਡੀ ਔਲਾਦ ਕੀ ਸੋਚਦੀ ਹੈ? ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੰਮਣ ਭੋਇੰ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡੀ ਮਰਨ ਭੋਇੰ। ਅਸੀਂ ਸਾਉਬਾਲ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ, ਦੁਕਾਨਾਂ, ਘਰਾਂ ਤੇ ਗਲੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਣਾ। ਮੈਂ ਸਾਉਬਾਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਬਾਹਰੋਂ ਦੇਖਿਆਂ ਬੇਲਾਗ ਗੱਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਮੇਰਾ ਲਗਾਉ ਅਣਲੱਗ ਹੈ। ਹਰ ਸ਼ੈਅ ਬੜੀ ਪਿਆਰੀ ਲਗਦੀ ਹੈ ਤੇ ਡਰ ਝੋਰਾ ਵੀ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨੇ ਹੱਥੋਂ ਖੁੱਸ ਜਾਣਾ ਹੈ; ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਮੋਹ ਨੂੰ ਤੱਜਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾਨਕ ਕਬੀਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਕੁਮਾਰ ਗੰਧਰਵ ਜਦ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦੋਹਾ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ - ਸਾਧੋ ਜੁਗਨ ਜੁਗਨ ਹਮ ਜੋਗੀ - ਤਾਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ।

ਮਾਰਕਸ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ - ਮਜ਼ਦੂਰ ਦਾ ਕੋਈ ਦੇਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬਰੈਸ਼ਟ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ- ਅਸੀਂ ਮੁਲਕ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲੇ, ਜਿਵੇਂ ਹੰਢਾਈਆਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਬਦਲੀਦੀਆਂ ਨੇ। ਮੈਂ ਮਾਰਕਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਹੁਤੇ ਮੁਲਕ ਬਦਲੇ। ਡਾਕ ਦਾ ਸਰਨਾਮਾ ਵੀ ਪੱਕਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਚ 'ਪਰਮਾਨੈਂਟ ਐਡਰੈਸ' ਜਦ ਭਰੀਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਕ ਪਲ ਸੋਚੀਂ ਪੈ ਜਾਈਦੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਹੈ - ਧੁੱਪ ਦੀ ਲੂਹੀ ਹੋਈ ਵੀਰਾਨ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਜ਼ਹਿਰਮਹੁਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਅੱਕ ਉੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਅੰਬਰਾਂ 'ਚ ਗਹਿਰ ਛਾਈ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਵੀ ਔਖਾ ਹੈ।

ਸਾਉਥਾਲ ਜਾਂ ਲੰਦਨ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਕੁਝ ਇੰਜ ਦਾ ਬਣਦਾ ਹੈ - ਮੈਂ ਝੜੀ ਵਿਚ ਵੀਰਾਨ ਸੜਕ 'ਤੇ ਅੰਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਗਾਣਿਆਂ ਦੀਆਂ ਟੋਪਾਂ ਉਲਝਦੀਆਂ ਫਿਰਦੀਆਂ ਹਨ। - ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਮੈਂ ਅਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲੇਗੀ ਮੁਕਤੀ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦਾਂ ਤੋਂ ਵਿਚ ਲਾਹੀ ਹੈ। ਸਾਉਥਾਲ ਦੀ ਭਿਆਨਕਤਾ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਦੁਕਾਨਾਂ ਬੰਦ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਦੇਖਣ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਰੈਂਡਵੇ 'ਤੇ ਮੌਤ ਵਰਗੀ ਚੁੱਪ ਛਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਚੁੱਪ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬੀ ਮਸਤ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਬੱਸ ਨੰਬਰ 207 ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤਾਈਂ ਤੋੜਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੀਂਹ ਵਿਚ ਭਿਜੇ ਕਾਗਜ਼ ਜਦ ਉੜਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਦਾਹੜੀ ਵਾਲੇ ਬੋਹੜ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਨਾਲ ਚਮਗਿੱਦੜ ਟਕਰਾਉਂਦੇ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਸਾਉਥਾਲ ਦਿਨੋਂ ਓਨਾ ਭਿਆਨਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜਿੰਨਾ ਬਰੈਂਡਫਰਡ ਜਾਂ ਮਿਡਲੈਂਡਜ਼ ਦੇ ਕਸਬੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ - ਬੰਦ ਪਈਆਂ ਅਣਢੱਠੀਆਂ ਤੇ ਢਾਹੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਫੈਕਟਰੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਗਰਦ ਤੇ ਧੂੰਏਂ ਦੀ ਕਾਲਖ ਜੰਮੀ ਪਈ ਹੈ।

ਇੰਗਲੈਂਡ ਦਾ ਸ਼ਰਾਬਖਾਨਾ. 1980. ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ ਚੰਨ

ਸਾਉਥਾਲ ਦੇ ਅਪਣੇ ਕੋਈ ਵੱਖਰੇ ਨੈਣ ਨਕਸ਼ਾ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਾਲੇ ਬਰੈਂਡਵੇ ਨੂੰ ਪਾਸੇ ਕਰ ਦਈਏ, ਤਾਂ ਇਹ ਦੱਖਣੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਸਬੇ ਵਰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਬਰੈਂਡਵੇ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਛੋਟਾ ਹੈ - ਚੰਦਰੇ ਲੱਖਪਤੀ ਦੀ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੀ ਹੱਟੀ, ਸਾਡੇ ਗਵਾਂਢ ਨੂਰਮਹਿਲ ਦੇ ਅਰਾਈਂ ਦੀ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਹੱਟੀ, ਜਿਹਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਂ ਹੈ: ਫ਼ਰੂਟਜ਼ ਆਂਡ ਪੈਰਾਡਾਈਜ਼। ਮਹਾਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦੀ ਦੁਕਾਨ, ਜਿਹਦੇ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਮੁੰਡੇ ਮੈਨੂੰ ਕਾਮਰੇਡ ਆਖ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ; ਮੈਂ ਸੰਝਦੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਦੇ ਪੁੱਛਿਆ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਜਾਣਦੇ ਨੇ?

ਬਾਕੀ, ਘਰਾਂ ਦੇ ਬੰਦ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਪਿੱਛੇ ਉਹੀ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਦੰਭ ਪਾਲਦੇ ਨੌਦੌਲਤੀਏ, ਜੋ ਨਵੀਂ-ਨਵੀਂ ਹਾਸਿਲ ਹੋਈ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਨਾਲ ਆਫਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਨਿਆਣਿਆਂ ਦੇ 'ਬਰਥ ਡੇਅ' 'ਤੇ ਵਿਆਹਾਂ ਜਿੰਨਾ ਖਰਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਣਪੜ੍ਹ ਅੱਧਪੜ੍ਹ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਮਰਗ ਦੇ ਸੱਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਚ ਘਲ ਕੇ ਤੇ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲਦਿਆਂ ਸੁਣ ਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅਨੋਖੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਨੌਦੌਲਤੀਏ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲੱਚਰਪੁਣੇ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਮਾਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋ ਜਾਏ, ਪਰ ਰੂਹ ਉਹਦੀ ਕੰਗਾਲ ਹੁੰਦੀ ਜਾਏ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਇਹੋ ਜਿਹਿਆਂ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਦਾ ਭਾਰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਚ ਸੋਨੇ, ਬਜਾਜੀ, ਵੀਡੀਉ ਤੇ ਚਨੇਚਾਟ ਦੀਆਂ

ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬੜੀ ਵਧੀ ਹੈ। ਕੰਗਾਲ ਫਿਲਮੀ ਰਸਾਲੇ ਤੇ ਪੰਕਜ 'ਉਧਾਸ' ਦੇ ਤਵੇ ਧੜਾਧੜ ਖਰੀਦਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਗਾਹਕ ਨਹੀਂ। ਵਿਰਦੀਆਂ ਦੀ ਹੱਟੀ ਵਾਲਾ ਸੂਰਜੀਤ ਸ਼ਕਾਇਤ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ: ਹੁਣ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਵਿਕਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਜਿਹੜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਖਰੀਦਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ, ਹੁਣ ਉਹ ਅਪਣੀਆਂ ਛਪਵਾਉਣ ਲਗ ਪਏ ਹਨ।

ਮੈਨੂੰ ਸਾਉਥਾਲ ਦੀਆਂ ਦੋ ਥਾਵਾਂ ਬੜੀਆਂ ਪਿਆਰੀਆਂ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਉਥਾਲ ਚ ਲਹਿਰ ਕੰਢੇ ਪੱਥ ਤੇ ਵਾਲਜ਼ ਮੀਟ ਫੈਕਟਰੀ ਕੋਲ਼ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਉੱਤੇ ਲਕੜ ਦਾ ਉੱਚਾ ਪੁਲ਼। ਲੰਡਨੋਂ ਧੁਰ ਵੇਲਜ਼ ਤਕ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ 125 ਮੀਲ ਫੀ ਘੰਟਾ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਬਿਨ ਖੜੋਇਆਂ ਸਾਉਥਾਲ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘਦੀਆਂ ਹਨ। ਫੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਕੰਮ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਾਡੀਆਂ ਬੀਬੀਆਂ ਇਸ ਪੁਲ਼ ਉੱਤੇ ਤੁਰਦਿਆਂ ਕੀ ਸੋਚਦੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ? ਮੈਂ ਇਹ ਪੁਲ਼ ਬੱਚਿਆਂ ਵਰਗੇ ਚਾਅ ਨਾਲ਼ ਪਾਰ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਪਿਆਰਾ ਏਸ ਲਈ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨੇ ਮੈਥੋਂ ਪਿਆਰੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਲਿਖਵਾਈ ਹੈ।

ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ

ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ
ਅੱਜ ਸੂਰਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਖਿੜਿਆ ਹੈ
ਉਹਦੀ ਮਹਿਕ ਆਖਦੀ ਹੈ -
ਬਾਹਰ ਆਉ, ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੋ।

ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਰੇਲ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪੁਲ਼ 'ਤੇ ਜਾਵਾਂਗੇ
ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਵਾਂਗੇ
ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੁਲ਼ਾਂ ਹੇਠੋਂ
ਲੰਘ ਕੇ ਆਈਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ

ਅਸੀਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹੈਰਾਨ ਹੋਵਾਂਗੇ
ਕਿਥੋਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਗੱਡੀਆਂ
ਤੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਕਿਥੇ ਹਨ
ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਕੌਣ ਹੈ
ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਕੌਣ ਹੈ
ਕੌਣ ਭਾਗਾਂਭਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚ ਬੈਠਦੇ ਹਨ
ਜੋ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ
ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ

ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ
ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੁਲ਼ਾਂ ਲਈ ਦੁਆ ਕਰਾਂਗੇ
ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਰੇਲ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪੁਲ਼ 'ਤੇ ਜਾਵਾਂਗੇ

ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ
ਅੱਜ ਸੂਰਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਖਿੜਿਆ ਹੈ
ਉਹਦੀ ਮਹਿਕ ਆਖਦੀ ਹੈ -
ਬਾਹਰ ਆਉ, ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੋ॥

ਚਿੱਠੀਆਂ

ਚਿੱਠੀ ਬੋਲਦੀ
ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਘੁੰਡੀ ਖੋਲ੍ਹਦੀ

ਕੋਈ ਪਾਗਲ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖ ਲਿਖ ਪਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਨਿਤ ਵਾਂਙ ਚਿੱਠੀ ਮਿਲੀ, ਤਾਂ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਕੋਈ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ - ਕਿਹਦੀ ਐ? - ਪਾਗਲ ਕਹਿੰਦਾ - ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਦੱਸਦਾਂ! - ਇਸ ਪਾਗਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਕੱਲਾ ਹੋਰ ਕੌਣ ਹੋਣਾ ਹੈ? ਉਹਨੂੰ ਅਪਣੀ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜਾਂ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਣਾਉਣ ਦੀ ਲਿਲ੍ਹ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ। ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦਸ ਸਕਦਾ ਕਿ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਗੱਲ ਇਹਨੇ ਕਦੇ ਸੁਣੀ ਹੈ? ਤੇ ਜੇ ਸੁਣੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਮਝੀ ਵੀ ਹੈ?

ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਚਿਟਿ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਿਹਦਾ ਅਰਥ ਹੈ - ਭੇਜਣਾ। ਖਤ ਤੇ ਡਾਇਰੀ ਚ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਫਰਕ ਨਹੀਂ। ਖਤ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਚ 'ਰਾਅ' ਆਖੀਦਾ ਹੈ। ਚਿੱਠੀ ਤੇ ਡਾਇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰ ਲਿਖਤਾਂ ਫਿਕਸ਼ਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਚਿੱਠੀ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਅੱਗੇ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਪਾਗਲ ਹੋਣੋਂ ਬਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਝਿਜਕ ਬਹੁਤ ਘਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਜਾਂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਚ ਨਹੀਂ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ (ਸ਼ਿਕਾਇਤ, ਸ਼ਿਕਵਾ ਜਾਂ ਪਿਆਰ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ), ਉਹ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਚਿੱਠੀ ਸੱਚਾਈ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਦ-ਮੁਰਾਦੇ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਅਧਵਾਟੇ ਫੜੇ ਗਏ ਰੁੱਕਿਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੇ ਸਾਹਿਰ ਨੂੰ ਘੱਲੇ ਸੁਨੇਹੜਿਆਂ ਵਿਚ: ਹੱਥੀਂ ਆਪਣੀ ਲਿਖੇ ਸੁਨੇਹੜੇ ਮੈਂ, ਹੱਥੀਂ ਆਪਣੀ ਆਪ ਵਸੂਲ ਪਾਵੀਂ।

ਕੋਈ ਕੋਈ ਖਤ ਵਸਲ ਦਾ ਪੇਸ਼ਰੋ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਦਾ ਸੁਨੇਹੜਾ ਹੋਰ ਕਿਹੜਾ ਹੋਣਾ ਹੈ: ਮਾਰ ਜਗੀਰੋ ਗੇੜਾ ਨੀ ਮੈਂ ਓਦਰ ਗਿਆ...। ਨਿੱਕੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਚ ਸੁਣੇ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਦੇ ਗੀਤ 'ਅੱਜ ਤੇਰਾ ਖਤ ਮਿਲਿਆ/ਹੋਈ ਜਿੰਦ ਸੱਖਣੀ ਭਰਪੂਰ' ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੀ ਆਖਿਰੀ ਰਚਨਾ 'ਸਾਜਨ ਦੇਸਿ ਵਿਦੇਸੀਆਤੇ ਸਾਨੇਹਤੇ ਦੇਦੀ' ਦੀਆਂ ਵਸਲ ਤੇ ਹਿਜਰ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਚ ਅਭੇਦ ਹੁੰਦੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਥਾਣੀਂ ਵਹਿਣ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ।

ਯਾਰ ਫ਼ਰੀਦਾ ਉਹ ਦਰਦ ਸਲਾਮਤ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯਾਰ ਮਿਲਾਏ - ਗੁਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦ

ਮੇਰੀ ਸੇਜੜੀਐ ਆਡੰਬਰੁ ਬਣਿਆ
ਮਨਿ ਚਾਉ ਭਇਆ
ਪ੍ਰਭ ਆਵਤ ਸੁਣਿਆ - ਮਹਲਾ ੫

ਹਾਲੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭ ਦੇ ਆਵਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੀ ਸੁਣੀ ਹੈ। ਕਾਸਦ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇ ਕੇ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਤੇ ਵਲੋਲ ਚ ਸੇਜ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਸੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਜਦ ਪ੍ਰਭ ਨਾਲ ਸੇਜ ਮਾਣੀ, ਤਾਂ ਕੀ ਹਾਲ ਹੋਏਗਾ ਅਤੇ ਜਿਸਮ ਤੇ ਰੂਹ 'ਤੇ ਕੀ ਬੀਤੇਗੀ?

ਖਾਬ ਥਾ ਯਾ ਖਯਾਲ ਥਾ ਕਯਾ ਥਾ?
ਹਿਜਰ ਥਾ ਯਾ ਵਿਸਾਲ ਥਾ ਕਯਾ ਥਾ? - ਮੁਸੱਫੀ

ਵਿਛੋੜਾ, ਉਡੀਕ ਤੇ ਵਸਲ ਆਪੋ ਵਿਚ ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਛੱਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇੱਕੋ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਵਿਛੋੜਾ ਬੀਤਿਆ ਵੇਲਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਵਸਲ ਹੁਣ-ਖਿਣ ਤੇ ਉਡੀਕ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਵੇਲਾ। ਇਹ ਵਾਰੀ ਵੀ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਰੂਪ ਹਮਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੀਰੇ ਦੀ ਕਣੀ ਵਾਂਗ ਨੋਸ, ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਮੌਜੂਦ ਦੇ ਸੀਸੇ ਨੂੰ ਕੱਟਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਚਿੱਠੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕੇਸਰ ਛਿੜਕ ਕੇ ਅਪਣੇ ਲੋਕ ਵਸਲ ਦਾ ਰੰਗ ਭਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਖਤ ਨੂੰ ਤਾਰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਤਕੀਦ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਅੰਤਮ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਏਲਾਨ ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਕੰਨੀ ਪਾੜ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੈਨੂੰ ਬਰਜਰ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਂ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਮਾਨੀ ਤੇ ਜ਼ਿਹਨੀ। ਜਿਸਮਾਨੀ ਸਮਾਂ ਤਾਂ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤੈਅ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਪੁਰਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਮਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੌਤ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਗੱਠਜੋੜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੌਤ ਇਕਦਮ। ਜ਼ਿਹਨ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਜੀਉਂਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਿੰਦਤ ਨਾਲ। ਜਿੰਨਾ ਇਕ ਪਲ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਡੂੰਘਾ ਹੋਵੇ, ਤਜਰਬਾ ਉਨਾ ਹੀ ਅਮੀਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸ਼ਿੰਦਤ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦਾ ਚੌਥਾ ਪਾਸਾ (ਡਾਇਮੈਨਸ਼ਨ) ਆਖਦੇ ਹਨ। ਦਸਵਾਂ ਦੁਆਰ ਇਹੀ ਹੈ।

ਅਜ ਰਾਤ ਇਕ ਰਾਤ ਦੀ ਰਾਤ ਜੀਅ ਕੇ
ਅਸਾਂ ਜੀਉਣ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਜੀਉ ਲਿਆ ਏ।
ਅੱਜ ਰਾਤ ਅਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਜਾਮ ਵਾਂਙੂੰ
ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੋਠਾਂ ਨੇ ਯਾਰ ਨੂੰ ਪੀ ਲਿਆ ਏ। - ਫ਼ੈਜ਼

ਮੈਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਖੋਹ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਭੋਲਾ ਵੈਦ ਮੱਤ ਦੇਵੇਗਾ - ਨਾ ਫਿਰ ਦਿਲਗੀਰੀ ਮੇਂ।

ਤੈਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਉਡੀਕ ਖਤਾਂ ਦੀ
ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। - ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ

ਇਹ ਉਡੀਕ ਛੇਤੀ ਮੁੱਕ ਜਾਣੀ ਹੈ ਜਾਂ ਘੱਟੋਘੱਟ ਏਸੇ ਜਨਮ ਵਿਚ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਜਿਸ ਖਤ ਦੀ ਉਡੀਕ ਹੈ, ਉਹ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ; ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਖਤ ਦੀ ਉਡੀਕ ਹੈ, ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਖਤ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣਾ।

ਐਵੇਂ ਐਵੇਂ ਖਤ ਆਉਂਦੇ
ਚਿਤ ਨੂੰ ਰਤਾ ਨਾ ਭਾਉਂਦੇ।
ਇਕ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ
ਜਿਹਦੀ ਨਿਤ ਦੀ ਉਡੀਕ ਹੈ॥ - ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ

ਯਾਰ ਹੋਣਗੇ ਮਿਲਣਗੇ ਆਪੋ, ਦਿਲ ਨੂੰ ਟਕਾਣੇ ਰਖੀਏ। ਉਮੀਦ ਸਭ ਤੋਂ ਅਖੀਰ ਚ ਮਰਦੀ ਹੈ। ਦਿਲ ਕਿਸ ਦਾਨੇ ਨੂੰ ਟਿਕਾਣੇ ਰਖਣਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ? ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਕੋਈ ਉਮੀਦ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਹਦੀ ਉਮੀਦ ਹੈ? ਇਹ ਕੈਸੀ ਉਡੀਕ ਹੈ?

ਮਾਹੀ ਮੈਂਡਾ ਦੂਰ ਸੁਣੀਂਦਾ
ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖ ਲਿਖ ਪਾ

ਹੋ ਤਾਰਿਆਂ ਭਰੀ ਹੈ ਰਾਤ
ਮਾਹੀ ਮੈਂਡਾ ਉੜਦਾ ਭਾਸ਼ਾ
ਹਿਕਮਤ ਨਾਲ ਬੁਲਾ
ਹੋ ਤਾਰਿਆਂ ਭਰੀ ਹੈ ਰਾਤ - ਝੰਗ ਦਾ ਲੋਕਗੀਤ

ਤੁਰਕੀ ਕਵੀ ਨਾਜ਼ਮ ਹਿਕਮਤ ਨੇ ਅਪਣੀ ਅੱਧੀਉਂ ਵਧ ਉਮਰ ਮਾਸਕੋ ਵਿਚ ਜਲਾਵਤਨੀ ਚ ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ ਉਠਦਿਆਂ ਇਹਦੀ ਸਾਰੀ ਬਿਰਤੀ ਦਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਡਾਕੀਆ ਘੰਟੀ ਵਜਾਉਂਦਾ, ਇਹ ਧਾਂ ਕੇ ਦਰਾਂ ਵਲ ਜਾਂਦਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਘੰਟੀ ਵੱਜੀ। ਇਹ ਦਰਵੱਜੇ ਵਲ ਭੱਜਾ ਗਿਆ ਤੇ ਕੁੰਡਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਹਦੇ ਦਿਲ ਦਾ ਰੁੱਗ ਭਰਿਆ ਗਿਆ; ਥਾਏ ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੇ। ਉਸ ਮਨਹੂਸ ਦਿਨ ਇਹਨੂੰ ਕਿਹੜੇ ਖ਼ਤ ਆਏ ਹੋਣਗੇ? ਕੀ ਉਹ ਖ਼ਤ ਵੀ ਆਇਆ ਹੋਏਗਾ, ਜਿਹਦੀ ਉਡੀਕ ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ?

ਨਾਜ਼ਮ ਦੀ ਰੁਬਾਈ ਹੈ:

ਇਕ ਦਿਨ ਆਖੇਗੀ ਕੁਦਰਤ ਮਾਂ:
ਬਸ ਕਰ ਬੱਚੇ
ਤੇਰਾ ਹਾਸਾ ਵੀ ਮੁੱਕਾ ਤੇ ਰੋਣਾ ਵੀ
ਫੇਰ ਅਨੰਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਵੇਗੀ
ਨਾ ਦੇਖਣ, ਨਾ ਬੋਲਣ, ਨਾ ਸੋਚਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ।

ਕੀ ਮਾਂ ਕੁਦਰਤ ਹਾਸੇ ਤੇ ਰੋਣੇ ਦੇ ਨਾਲ ਉਡੀਕ ਵੀ ਮੁੱਕਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਅਨੰਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਉਡੀਕ ਵੀ ਅਨੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ?

ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ
ਜਿਥੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਉਡੀਕ ਨਾ ਹੁੰਦੀ
ਖ਼ਤ ਦੀ ਟੈਲੀਫੋਨ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ

ਸੌਣ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਨੀ ਮੈਂ ਗੁੱਡਾਂ ਛੱਲੀਆਂ
ਦੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਘੱਲੀਆਂ।

ਚਿੱਠੀ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਜਿਸਮਾਨੀ ਦੂਰੀ, ਵਿਛੋੜੇ ਤੇ ਉਡੀਕ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਣਲਿਖਿਆ ਤਰਲਾ ਤੇ ਤੌਖਲਾ ਵੀ ਕਿ ਇਹ ਵਿਥ ਤੇ ਵਿਛੋੜਾ ਦਿਨੋਂ-ਦਿਨ ਹੋਰ ਨਾ ਵਧਦਾ ਜਾਏ। ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਆਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੁੱਖ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਮਿਤ੍ਰ ਪਿਆਰਾ ਤਾਂ ਉਠਦਿਆਂ, ਬਹਿੰਦਿਆਂ, ਹਸੰਦਿਆਂ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਚਿੱਠੀ ਪਾਏ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਖੇਚਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਲਿਖਤੀ ਏਲਾਨ ਵੀ ਕਿ ਦੇਖ ਯਾਰ ਸੱਜਣ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਭੁਲਾਇਆ ਨਹੀਂ, ਤੂੰ ਭਾਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਦਏਂ।

ਤੂੰ ਸਾਨੂੰ ਨਿਤ ਚੇਤੇ ਕਰਨਾ
ਅਸਾਂ ਭੁਲਾਂਦੇ ਜਾਣਾ - ਮਜ਼ਹਰ ਤਿਰਮਜ਼ੀ

ਕੀ ਕੋਈ ਚਿੱਠੀ ਚ ਇੰਜ ਲਿਖ ਸਕਦੈ? ਇਹ ਤਾਂ ਅਗਲੇ ਦਾ ਦਿਲ ਤੋੜਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਰਵਾਇਤੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਨਿਤ ਚੇਤੇ ਕਰਨਾ, ਤੂੰ ਭੁਲਾਂਦੇ ਜਾਣਾ। ਸਾਰੀ ਪਿਆਰ ਕਵਿਤਾ ਚ ਇਹੀ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਿਤਰਾਂ ਲਿਖ ਕਿਤਾਬਤ ਭੇਜੀ
ਲੱਗਾ ਬਾਣ ਫਿਰਾਂ ਤੜਫੇਂਦੀ
ਤਨ ਵਿਚ ਤਾਕਤ ਰਹੀ ਨਾ ਮੂਲ ਏ
ਰੋ ਰੋ ਹਰਫ਼ ਪਛਾਣੀਦਾ। - ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ

ਟੈਲੀਫੋਨ ਏਨਾ ਆਮ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਲੋਕ ਹਾਲੇ ਵੀ ਸੱਜਣਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਜਰਮਨ ਡਾਕਖਾਨੇ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਇੰਜ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ - ਵੀਡੇ ਸਰਾਈਬਨ - ਮੁੜ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੋ ਜਾਂ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਦੇ ਰਹੋ। ਘਰਾਂ, ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ, ਬੱਸ ਅੱਡਿਆਂ 'ਤੇ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਕੰਨੀਂ ਪੈਂਦੀ ਹੈ - ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਚਿੱਠੀ ਪਾ ਦੇਈ। - ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਹਰ ਮੁਲਕ ਦੇ ਲੋਕ ਵਿਛੜਦਿਆਂ ਇਹੀ ਗੱਲ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਭਾਵਨਾ ਮੈਨੂੰ ਹਾਲੇ ਵੀ ਚੰਗੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਪਾਰਵਤੀ ਨੂੰ ਲਿਖ ਕੇ ਪਾਈਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਹੈ। ਪਾਰਵਤੀ ਡਾਕਟਰ ਜਸਵੰਤ ਕੌਰ ਗਿੱਲ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਸੱਤ ਸਮੁੰਦਰ ਪਾਰੋਂ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਪਣੀ ਪਤਨੀ ਜੀਤਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਤਾਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜੀਤਾਂ ਆਪ ਕੀ ਲਿਖਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ? ਮਹਾਪ੍ਰਾਣ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਲਵਲਿਆਂ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਕਿਵੇਂ ਸਮੋਂਦੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਤੇ ਮਾਇਆ ਕਿਹੜੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦੀ ਹੋਏਗੀ? ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਅਣਪੜ੍ਹ ਸੀ। ਅਣਪੜ੍ਹ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਦੇਸਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖਣ ਤੇ ਰੋ ਰੋ ਹਰਫ ਪਛਾਣਨ ਦੀ ਵੀ ਤੌਫੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਅਪਣੇ ਸੱਜਣ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੁਣਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਮੈਂ ਜਦ ਫੈਲਸੂਫੀਆਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਣ ਲੱਗਾਂ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸੰਝ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਲੇਖ ਅਧਵਾਣੇ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।

ਕੁਝ ਚਿੱਠੀਆਂ ਅਣਪਾਈਆਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਾਫ਼ਕੇ ਦਾ ਅਪਣੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਖ਼ਤ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹਦੇ ਬਾਪ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਖ਼ਤ ਮਿਲਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੁਝ ਚਿੱਠੀਆਂ ਖੁੰਝ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕੁਝ ਅਪੜ ਕੇ ਵੀ ਅਣਖੋਲੀਆਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰੇ ਗਏ ਰੋਜ਼ਨਬਰਗ ਜੋੜੇ ਬਾਰੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਇਹਦਾ ਆਖ਼ਿਰੀ ਮਿਸਰਾ ਹੈ:

ਇਕ ਸਹਿਕ ਸਿਕੰਦੜਾ ਖ਼ਤ ਆਇਆ
ਅੱਜ ਏਸ ਨੂੰ ਕੌਣ ਖੋਲ੍ਹੇ ਪਿਆ

ਬੜੀਆਂ ਉਡੀਕਾਂ ਮਗਰੋਂ ਸੱਜਣ ਦਾ ਸਹਿਕਦਾ-ਸਿੱਕਦਾ ਖ਼ਤ ਆਇਆ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਮਨ ਦੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਆਈ ਹੈ।

ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਕਵੀ ਬਿਹਾਰੀ ਦਾ ਦੋਹਾ ਹੈ:

ਕਰ ਲੈ ਚੂਮਿ ਚੜ੍ਹਾਏ ਸਿਰ, ਉਰ ਲਗਾਏ ਭੁਜ ਭੇਟਿ।
ਲਹਿ ਪਾਤੀ ਪਿਯ ਕੀ ਤਿਯਾ, ਬਾਂਟਤ ਧਰਤਿ ਸਮੇਟਿ॥

ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਕੀ ਕਰਦੀ ਹੈ - ਉਹ ਚਿੱਠੀ ਹੱਥਾਂ ਚ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਚੁੰਮਦੀ ਹੈ, ਸਿਰ ਨਾਲ ਲਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਲਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਬਾਹਵਾਂ ਚ ਭਰਦੀ ਹੈ। ਪੀਆ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਲੈ ਕੇ ਕਦੇ ਉਹ ਪੜ੍ਹਦੀ ਹੈ, ਕਦੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਕਦੇ ਸਾਂਭਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁੜ ਮੁੜ ਇਹੋ ਕੁਝ ਕਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਵੀ ਬਿਹਾਰੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਦੋਹਾ ਹੈ:

ਕਾਗਦ ਪਰ ਲਿਖਤ ਨਾ ਬਨਤ, ਕਹਤ ਸੰਦੇਸ ਲੱਜਾਤ।
ਕਹਿਹੈ ਸਭ ਤੇਰੋ ਹਿਯੋ, ਮੇਰੇ ਹਿਯ ਕੀ ਬਾਤ॥

ਕਾਗਜ਼ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ। ਮੂੰਹੋਂ ਆਖਿਆਂ ਸੰਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਤੇਰਾ ਦਿਲ ਹੀ ਸਭ ਦੱਸ ਦੇਏਗਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਚ ਕੀ ਹੈ, ਯਾਨੀ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਪੁੱਛ ਲਵੀਂ।

ਕੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਖਤ ਲਿਖਣਾ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਲਿਖਣਜਾਚ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਪਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਫਲਾਂ ਕਿਸਮ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਫਲਾਂ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਲਿਖੀਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰੇਮ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖਣ ਦਾ ਗੁਰ ਨਹੀਂ ਕੋਈ ਬਣਾ ਸਕਿਆ। ਕੁਝ ਗੁਰ ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿ ਚਿੱਠੀ ਸਹਿਜ ਤੇ ਆਪਮੁਹਾਰੀ ਹੋਵੇ; ਖੁਸ਼ਕੀ ਤੇ ਸੋਖੀ ਨਾ ਹੋਵੇ; ਭਾਵਨਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਅੱਤਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ; ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਨਾ ਹੋਛਾ ਮਜ਼ਾਕ। ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦਾ ਹੈਮਲਟ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ - ਅਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਸੱਚੇ ਰਵੇ - ਟੂ ਦਾਈਨ ਓਨਸੈਲਫ ਬੀ ਟੂ। - ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਣ ਦਾ ਹੁਨਰ ਔਰਤਾਂ ਕੋਲ ਵਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਲਤੇਅਰ, ਕੀਟਸ ਤੇ ਬੂਦਲੇਅਰ ਨੇ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੇ ਹੁਨਰ ਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਚ ਔਰਤਾਂ ਵਾਲੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਹੈ। ਚਿੱਠੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਫਰਾਂਸ ਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਰਮਨੀ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਚਿੱਠੀ ਨਿਜੀ ਜਾਂ ਇਕਬਾਲੀਆ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਕਬਾਲੀਆ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਰਿਵਾਜ 1781 ਵਿਚ ਰੂਸੋ ਦੀ ਆਤਮਕਥਾ ਕਨਫੈਸ਼ਨਜ਼ ਛਪਣ ਨਾਲ ਪਿਆ ਸੀ। ਆਂਦਰੇ ਜੀਦ ਨੂੰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਇਹਨੇ ਆਤਮਕਥਾ ਤੇ ਡਾਇਰੀ ਪੂਰੇ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਲਿਖੀ। ਸਟੀਫਨ ਸਪੈਂਡਰ ਇਸ ਸਦੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਵੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਪਣੇ ਨਿਜੀ ਸਾਹਿਤ ਕਰਕੇ ਇਹਦਾ ਨਾਂ ਵਧ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਅਪਣੇ ਪਰਚੇ ਨਾਗਮਣੀ ਵਿਚ ਇਕਬਾਲੀਆ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪਾਇਆ। ਸਿਆਣੇ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨਸਾਨੀ ਫਿਤਰਤ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਆਤਮਕਥਾ ਲਿਖ ਕੇ ਉਜਾਗਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਗੋਂ ਇਹਨੂੰ ਫਿਕਸ਼ਨ (ਕਹਾਣੀ ਨਾਵਲ) ਚ ਢਾਲਿਆਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਜਾਂ ਡਾਇਰੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਕਿ ਇਹ ਲਿਖਤ ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਏਗੀ। ਪਰ ਉਹੀ ਗੱਲਾਂ ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਫਿਕਸ਼ਨ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਅਮਰ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੂਲੀਅਸ ਫੂਚਕ, ਐਨ ਫਰੈਂਕ, ਜੋਯਾ ਜਾਂ ਤਾਨੀਆ ਦੀਆਂ ਡਾਇਰੀਆਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲੋਂ ਘਟ ਨਹੀਂ ਹਨ।

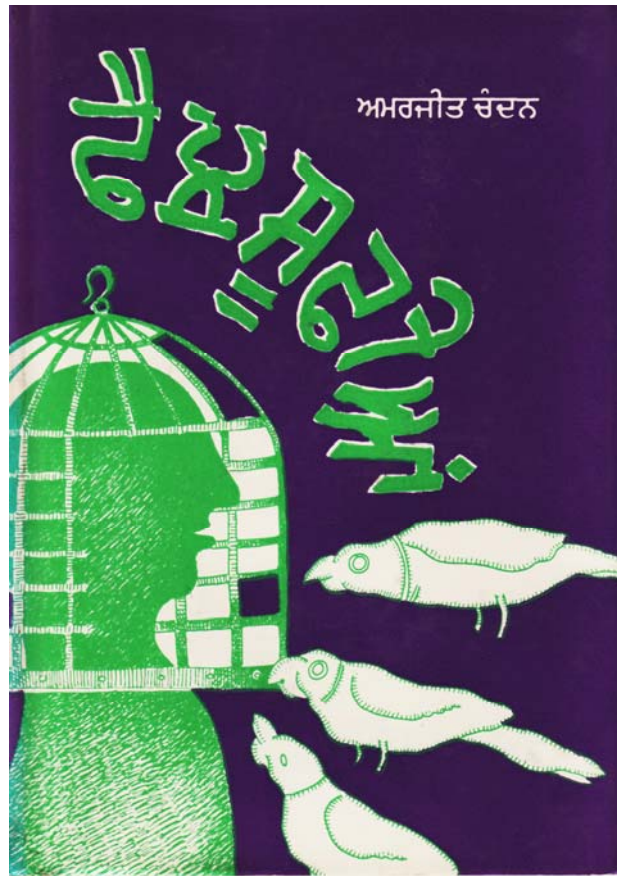
ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਾਂ ਤਾਂ ਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਕੌਮੀ ਸ਼ਾਨ ਖੁੱਸਣ ਦੇ ਝੋਰੇ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਹਨ, ਜਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਇਸ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਮੁੜ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਦੀ ਨਾਕਾਮ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦੀਆਂ। ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨੇਪਾਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਕੈਦਣ ਜਿੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿਚ ਤਰਲਾ ਹੈ - ਮੈਂ ਨੰਦਣ [ਲੰਡਨ] ਫਰਿਆਦ ਕਰਾਂਗੀ। - ਅਤੇ ਲਹੌਰ ਜੇਲ ਚੋਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਗਾਰ - ਅਸੀਂ ਜੰਗੀ ਕੈਦੀ ਹਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰੀ ਜਾਏ। - ਇਕ ਪਾਸੇ ਚੀਕ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜੈਕਾਰਾ। ਜਾਬਰਾਂ ਨੇ ਨਾ ਚੀਕ ਸੁਣੀ, ਨਾ ਵੰਗਾਰ। ਉਹ ਬੋਲੇ ਸਨ।

ਨਿਰੁਪਮਾ ਦੱਤ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਫੈਲੂਸਫੀਆਂ ਪਰਦੇਸ਼ੋਂ ਘਰ ਨੂੰ ਲਿਖੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਹਨ। ਮੇਰੀ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਬੜੀ ਲੰਮੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਮੀਰਾਂਬਾਈ ਦਾ ਦੋਹਾ ਯਾਦ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ:

ਜਿਨ ਕੇ ਪੀਆ ਪਰਦੇਸ ਬਸਤ ਹੈ
ਲਿਖ ਲਿਖ ਭੇਜੈ ਪਾਤੀ।
ਮੇਰੇ ਪੀਆ ਮੇਰੇ ਹਿਯਾ ਬਸਤ ਹੈ
ਨ ਕਹੂੰ ਆਤੀ ਨਾ ਜਾਤੀ॥

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੀਆ ਪਰਦੇਸ ਵਸਦੇ ਹੋਣ, ਉਹ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖ ਲਿਖ ਪਈਆਂ ਘੱਲਣ। ਮੇਰਾ ਪੀਆ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਵੱਸਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਤੇ ਆਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਚਿੱਠੀ ਕਾਹਤੋਂ ਲਿਖਾਂ?

ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ. ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ. 1991. ISBN 81 7143 118 6

Written with Love

Sadhu Singh Dhami

Failsufian by Amarjit Chandan, Ravi Sahit, pp 140, Rs 50, 1991, ISBN 81 7143 1186

Failsufian is a book of essays in Punjabi – scholarly, intriguing, often satirical, at times provocative. Its prose flows like a mountain stream, clear and sparkling. This alone makes the book very readable.

Failsufian is not a book on philosophy, although philosophers from Socrates to Wittgenstein are invoked in it. Yet it is a book that advocates philosophic detachment in thought and action. One is tempted to ask the author whether vigorous and inspiring poetry or throbbing prose can be written without attachment.

It is not a book on religion, although quotations from Guru Nanak, Farid and Mira Bai are interspersed in its pages. "Prove all things" said St. Paul "hold fast that which is good". If the emphasis in this epigram is placed on "Prove all things", it may lead to the

development of philosophy and science; if it is placed on "hold fast", it may lead to political or religious dogma. There is, in addition, a serious difficulty in testing and "proving" the validity of social or political theories. In a world of great revolutionary changes, how are we to prove the truth of a political theory without putting it into practice, and the experiment may take decades of trial, involving great effort and suffering, before we can pass any judgement on it.

Failsufian basically is a book about creative arts, in particular poetry. And the author, himself a poet, deals with various aspects of the subject with stimulating and thoughtful observations. He discusses, with delightful comments, the importance of the mood of the poet, the social and political beliefs of the period, the function of inspiration, and, above all, the meaning of words and the importance of their arrangement.

The philosophic detachment advocated by the author enables him to criticise without offence, and to satirise with pleasant raillery. He confesses a devotional love for books, and he has written *Failsufian* with a love that bears its burden with joy. His essays require study with care, if not with love.

[1991]

Sadhu Singh Dhami (1906-1997) migrated to Canada at the age of 16. He received his PhD at the University of Toronto in 1937. From 1942 to 1966 he worked for International Labour Office, Geneva. His autobiographical novel *Maluka* was critically acclaimed. His other publications are *The Sikhs and Their Religion*, *Guru Nanak – Poet and Philosopher*, *Your Own Story*.